

Kendalc'h Keltiek Etrevroadel
International Celtic Congress

DOUGLAS, manav
30,31 Meurzh, 1, 2, 3, 4 Ebrel 1964

Danevellskridoù
Transactions

PREDER
Kaier 62-63
East-Gwengolo 1964

Kendalc'h Keltiek Etrevroadel
International Celtic Congress

DOUGLAS, manav

30, 31 Meurzh, 1, 2, 3, 4 Ebrel 1964

Danevellskridoù
Transactions

PREDER
Kaier 62-63
Eost-Gwengolo 1964

KENDALC'H KELTIEK ETREVROADEL
INTERNATIONAL CELTIC CONGRESS

DOUGLAS ENEZ MANAV

DOUGLAS ISLE OF MAN

30 31 MEURZH 1 2 3 4 EBREL 1964

FROM 30th MARCH TO 4th APRIL 1964

KEFRIDIATED ETREVROADEL

INTERNATIONAL OFFICERS

PER DENEZ Reiltagh Levier President

Mrs ELUNED BEBB Scrudeyr Sekretourez Secretary

Rev. T. M. MURCHISON Fer-hashtee Teñzorier Treasurer

P A E R O N I E Z H

P A T R O N S

His Excellency The Lieutenant-Governor

Sir Ronald H. G A R V E Y, K.C.M.G., K.C.V.O., M.B.E.
and Lady G A R V E Y

Rev. F.M. CUBBON, Hon. C.F., D.C.

His Honour B.W. MACPHERSON

His Worship High-Bailiff R.K. EASON, LL.B.

K E F R I D I A D E D

O F F I C E R S

Mrs A.J. D A V I D S O N Leviaerez President.

Miss M.E. C A N N E L L

Sekretourezed a enor, Hon. Secretaries

Miss K. C A V E

EDWARD C O R T E E N, Esq. Teñzorier Hon. Treasurer

o o o

K E N D A L C ' H K E L T I E K E T R E V R O A D E L
INTERNATIONAL CELTIC CONGRESS

T A O L E N N

C O N T E N T S

PRESIDENT'S OPENING ADDRESS by Mrs A.J. DAVIDSON.....	1
(tr.vr.: Prezegen-digeriñ gant an Itron A.J. DAVIDSON, renerz Skourr Manav).....	5
OUTLINE OF THE HISTORY OF GOVERNMENT IN THE ISLE OF MAN by B.W. MACPHERSON.....	7
(tr.vr.: Un dmskeud eus istor ar Gouarnamant en Enez Manav).....	17
THE IMPACT OF THE VIKINGS ON THE CELTS OF SCOTLAND by the Rev. T.M. MURCHISON.....	29
(tr.vr.: Levezon ar Vikinged war Gelted Bro-Skos).....	45
SCOTTISH WOMEN by James THOMPSON.....	59
(tr.vr.: Merc'hed brudet eus Bro-Skos).....	67
RECENT DEVELOPMENTS IN SCOTLAND by Iain MACRAE.....	73
(tr.vr.: Pezh a c'hoarvez a nevez e Bro-Skos).....	77

=====

PRESIDENT'S OPENING ADDRESS

by Mrs. A. J. Davidson

From over the water you have come, from the 5 Celtic Kingdoms, bearing not as once you sometimes did, a sword, but the gifts of peace, of scholarship and of friendship. Once more you have journeyed to this place of pilgrimage, so that we may draw about us that Celtic coat of many colours, woven of patterns so rich, so diverse, so various, in speech, in Government, in religion - drawn together by "old, forgotten far off things" and that love of freedom characteristic of our race.

We meet to hear not only of the past, but of the present, that we may find refreshment of spirit and unity of purpose in this Celtic Congress of 1964.

The 3 legs of Man are always pointing towards Scotland, Ireland and Wales! We only wish we had 2 more to reach out to Cornwall and Brittany! But we welcome you most warmly to our Island to-day "for though divided by sea we are joined by kinship".

With Eire our past has been strongly linked - if it was not for Finn MacCooill throwing a lump of Irish soil at that red-headed Scottish giant, we mightn't be here at all!

With you and with Scotland we share a common language and traditions, the great Cuchulain and Finn Sagas, and from Ireland came the Saints, Patrick perhaps, and the beloved St. Columba and Briget, St. Ninian and St. Maughold, bringing Christianity and peace to our shores.

Even stronger are our ties with Scotland especially at one time with the Hebrides, and the Southern Isles, hence our ecclesiastical title of Sodor and Man.

Many times have we struggled against Scotland but for 100 years you have been an integral part of our Island life.

We welcome too our friends from the lovely land of Wales where "The birds of Rhianon (they) sing time away
Seven years in their singing Are gone like a day".

We too share your love of song. In early writings Man was often confused with Anglesey (Ynys Môn) - even Julius Caesar may have made a mistake and certainly our historian Train got entangled between the two and had us ruled by Welsh Kings and Princes for 400 years.

Mrs. A. J. Davidson

With Cornwall we have links from the early 18th century when Cornishmen came to help develop our silver and lead mines, at Foxdale and Laxey, then married and enriched our community. I have only to mention the family of Kitto to show how much that immigration has meant to Island life. Like us you derive your livelihood from the sea and land, and your beauty attracts the holiday maker to your shores.

Even to this day Breton fishing boats sail into our harbours and we still, as in time long past share with them the harvest of the sea". You have had the longest journey of all; and we are particularly glad to have you come.

The presence of our International president M. Per Denez adds greatly to the pleasure of us all and we are glad to see members of local societies representing Celtic interests.

True nationhood is the expression of a people through the outward and visible signs of language, government, religion, literature, art and music. And, that that spirit in some of its forms, has been kept alive in the Manx race, is apparent from its stormy history. Tossed like a ball from Celt to Norseman, from English to Scot, the prey of marauding pirates, subject to the autocratic rule of the Lords of Man often bowed down beneath the ecclesiastical yoke the port of call for smugglers the resting place of impecunious Irish and English fleeing their creditors - one wonders how we ever survived! But the "diminutive we were yet dexterous" and a certain toughness seems to have kept us afloat down the centuries.

As you will later hear from His Honour Bruce McPherson and Mr. Marshall Cubbon we owe to the Norsemen our system of Government and certain Viking qualities that have contributed to our independence.

The creative force and fire of the Celtic genius has gone out to all parts of the world. This has been demonstrated to us recently in the Island.

In March the Manx Museum which plays such an important part in Manx life, staged a stimulating exhibition of paintings and sculptures by Brian Kneale, a Manxman born and bred. No local artist but a sculptor and craftsman acclaimed far beyond these shores. His brother Nigel Kneale has broken new ground as a short writer, a dramatist and T.V. producer. We have not forgotten his sensational production of his own Quatermass and 1984.

So we are proud with you that we are not merely a preservation society but part of a living vital force which down the ages has inspired the Celtic races.

This to my mind is the most worthwhile part of our movement and the one which I trust will be the inspiration of this conference. And so

Mrs. A. J. Davidson

on behalf of the Manx Branch of the Celtic Congress I welcome you to the Isle of Man and in the legendary words of Mannannan "Victory and blessing be on you".

Mrs. A. J. Davidson

PREZEGENN-DIGERIÑ gant an Itron A.J. DAVIDSON

Renerez Skourr MANAV ar C'HENDALC'H KELTIEK

Eus an tu all d'ar mor ez oc'h deut, eus ar pemp rouantelezh kelt, n'eo ket gant ar c'hleze en ho torn, evel gwezhioù 'zo en amzer gozh, hogen gant an donezenoù a beoc'h, a ouiziegezh hag a vignoniezh. Ur wezh muioc'h oc'h deut amañ e pirc'hirinaj, ma c'hellimp en em bakañ e mantell liesliv Keltia, ken pinvidik, ken liesdoare, ken liesstumm dre he frezeg, dre he Gouarnamant, dre he c'hravez, degaset ma'z omp a-gevret gant "traoù kozh-kozh, disofijet" ha gant ar garantez-se ouzh ar frankiz a zo unan eus perzhioù heverk hor gouenn.

En em vodañ a reomp, n'eo ket hepken da gomz eus an tremened, mat ivez eus ar pezh a zo bremañ, ma c'hellimp kavout nerzh-spered hag unvaniezh er C'hendalc'h Keltiek-mañ, kendalc'h 1964.

Teir ger Manav a vez bepred troet war-du Skos, Iwerzhon ha Kembre ! Ma c'hellfemp hepken kaout div muioc'h, evit Breizh ha Kernev ! Met a wir galon ho tegemeromp en hon enezenn hiziv rak ma'z omp disrannet gant ar mor, omp liammet gant ar gerentiezh.

Stag-tre ez eo bet hon tremened ouzh Iwerzhon - ma n'en defe ket Finn Mac Coill taolet ur voundenn eus douar Iwerzhon ouzh ar ramz skosat blev-ruz, marteze ne vefe ket ac'hanomp hiziv an deiz !

Geneoc'h, Iwerzhoniz, ha gant Bro-Skos hon eus ez-kumun ur yezh, hangounioù, Cuchulain meur ha danevelloù Finn, hag eus Iwerzhon eo deut ar Sent, Padraig marteze, ha St Columba karet, Santez Brec'hed, Sant Ninian, Sant Maughold, da zegas d'hon douaroù ar Gristeniozh hag ar peoc'h.

Startoc'h zoken ez eo c'hoazh hol liammoù gant Bro-Skos druist-holl, ur mare zo bet, gant an inizi Hebridez ha gant Inizi Skos ar C'hreisteiz, pe-gwir ez eo alese e teu anv hon eskopti : Sodor ha Manav.

Alies hon eus stourmet a-enep da Skosiz met abaoe kant vloaz a kemerit perzh bras e buhez hon enezenn.

Degemer a reomp ivez gant levonez hor c'heneiled eus Kembre e-lec'h "ma hañval seizh bleavezh bezañ evel un deiz pa vez laboused Rhiannon o kanañ da lakaat an amzer da dremen."

Evel deoc'h e plij deomp kanañ. Er skridoù koshañ ez eo bet alies kamm-gemeret hon enezenn Van evit hoc'h enezenn Von. Julius Caesar e-unan a reas

ar fazi ! Ha sur-mat ne ouzas ket hon istorour Train ober an diforc'h etre an div, ken hol lakaas dandan reneruzh Rouead ha Prifsed Kembre e-pad pevar-c'hant vloaz !

Gant Kernev omp liammet abaoe derou an 18^{vet} kantved, pa zeuas Kerneviz da sikour brasaat hor mengleuzioù arc'hant ha plomm, e Foxdale hag e Laxey, hag int o timeziñ amañ hag o pirvidikaat evel-se hor c'humuniez. N'am eus ken ober meneg eus tiegezh Kitto evit lakaat da gompren na pouezus eo bet an enbroadur-se da vuhez an enezenn. Eveldomp e tennit ho puhez eus ar mor hag eus an douar ha gant kened ho pro e vez dedennet an hafivourien d'hoc'h eodoù.

Hiziv c'hoazh e teu bagoù-peskerezh Breizh betek hor porzhioù hag hiziv c'hoazh, evel gwazhall, e rannomp ganto eost ar morioù. C'hwi a zo bet ho peaj an hirañ-holl, ha laouen-dreist omp pa'z oc'h deut.

Brasoc'h c'hoazh eo hol levezeg peogwir ez eo deut hor rener-meur etrevroadel, M. Per DENEZ, ha plijet omp ivez o walcout amañ izili eus kevredigezhioù manavat a zo prederiet gant ezhommoù Keltia.

Ar gwir vroadelezh zo emzispieg ur bobl dre an arouezioù diavaez hag hewel eus ar yezh, ar gouarnamant, ar gravez, al lennegezh, an arz hag ar sonerezh. Hag anat eo gouzout, diouzhus hec'h istor trubuilhet, ez eo bet dalc'het bev ar spered-se, en un nebeut eus e stummoù, e gouenn Manaviz. Taolet evel ur volotenn eus Kelt da Norsed, eus Saoz da Skos, preizhataet gant morlaeron, sujet da reolenn divevenn Aotrounez Manav, alias sammet gant yev an Iliz, porzh-herberc'h evit ar floderien, lec'h-diskuilh evit Iwerzhoniz ha Saozon diarc'hant o tec'hout diouzhus o dle, bez e c'heller en em c'houlenn penaos omp chomet bev ! Ma oamp bihan, avat, e oamp ivez barrek hag ur seurt kaletder a hafival bezañ hon dalc'het war-neufv a-hed ar c'hantvedoù.

Evel m'ho po tro da glevout diwezhatoc'h o selaou ouzh prezegennoù E Enor Bruce Mc Pherson hag an Ao. Marshall Cubbon, da Norsiz eo e tloomp hon doare-gouarnamant hag un nebeut eus porzhioù-mat ar Viking hag o deus hor skoazellet da chom dieub.

Nerzh-krouiñ ha tan an ijin kelt a zo en em ledet da holl gornioù an douar. Se a zo bet diskouezet deomp, nevez 'zo, an hon enezenn.

E miz Mearzh en deus ar Mirdi Manavat, hag a zalc'h ul lec'h ken bras e buhez Manav, graet un diskouezadeg awenus eus livadurioù ha kizelladurioù gant Brian Kneale, arzour ganet ha savet en enezenn, mat unan a zo aet e vrud kalz en tu all d'hon eodoù. E vreur, Nigel Kneale, en deus diskouezet un hent nevez en arz ar short-story, hag ivez er sevel pezhioù-c'hoari hag ar skrivañ evit ar skinwal. N'hon eus ket disofijet an donare bamus m'an deus diskouezet Quatermass ha 1984, savet gantañ e-unan.

Setu perak omp laouen, war un dro ganeoc'h, dre ma n'omp ket ur gevredigezh-mirout-an-traoù-kozh, mat ul lodenn eus an nerzh-bevañ hag he deus broudet, a-hed ar c'hantvedoù, gouenn ar Gelted.

Honnezh, d'am soñj-me, eo al lodenn dalvoudusañ eus hon amsav, al lodenn a aweno, me zo sur, ar c'hendalc'h-mañ. Hag a-se, en anv Skourz Manav ar C'hendalc'h Keltiek, e hetan deoc'h donedigezh-vat en enezenn Vanav, gant gerioù hengounel Mannanan : "Trec'h ha bennoz warnoc'h !"

OUTLINE OF THE HISTORY OF GOVERNMENT IN THE ISLE OF MAN

by B. W. MacPherson

I ask the indulgence of those of you who are resident in the Island if my discourse touches on matters with which you are already only too familiar.

I have chosen to speak on the History, in outline, of the Government of the Island because the subject may be of interest to those of you who come from other Celtic countries.

Before outlining the history of Government, I would remind you that today the Government consists of the Lt-Governor who is subject to the directions of the Home Secretary (London) acting on behalf of the Crown.

Then the Legislative Council of 11 members and also the Governor presiding. As a legislative chamber it sits separately from the House of Keys.

Then the House of keys of 24 members elected for 5 years by universal suffrage and as a legislative chamber it sits separately from the legislative Council. The Speaker presides.

Bills having passed the Council and the Keys then come before the Council and keys sitting together, that is to say a sitting of Tynwald, for signature by the Governor and a quorum of each hanch. Then the Bills go away for the Sovereigns assent. Then on 5 July at an open air sitting of Tynwald, the Titles of the Acts are promulgated from the Hill.

Tynwald does not legislate, except for the signing of Bills, its functions are administrative and financial and it is the forum for debating questions of policy and points of criticism.

Now that is "the Government". The Roman occupation of Britain (B.C. 55 to A.D. 410) did not include the Isle of Man.

The Celtic civilisation continued here unbroken during the sovereignty of the Welsh princes from 503 to 913, but in the 9th century the Vikings from Scandinavia arrived to plunder and eventually to settle and govern

B. W. MacPherson

and to integrate with the Celts, but the Celtic Manx language persisted until finally displaced by English owing to the visiting industry.

There is no Island record as to the form of the Celtic Government, but it was probably similar to that of the Celts in Ireland. That is to say the social unit was the small tribe confined to natural land boundaries. Such units were termed TUATHS composed of petty king or chief, nobles and free commoners all such being of one kin.

For the purposes of inheritance and formal obligations a closer kinship was recognised which did not extend beyond second cousins in the male line. Petty kings or chiefs were selected from within the restricted kin of the deceased Chief.

Land was owned by the kin and not by an individual. It could not be alienated, it was not held from the Chief or King. The Chief's authority did not depend on ownership of land. It was based on hereditary parental relationship. The government in the Tuath was patriarchal. The Chief's authority sprang from the fact that the people were of his blood, even if much diffused.

There was no public administration or public enforcement of law. The individual owed to his chief the duty of armed attendance and other services and in return he enjoyed protection and material support and the right to own cattle and personal property and the use of land. An individual's rights existed entirely within the Tuath, which was a living organism, not merely an organisation.

Knowledge of the law was confined to specialists. The Chief Law man was named BRLW. He was not a judge, but having memorised the customary law taught by his predecessors his duty was to expound this Breast law when required to do so by the Chief, who, with the assistance of a general assembly, made decisions. The BRLW was the Celtic predecessor of the Deemster.

With the advent of FEUDALISM emanating from the Continent and spreading over England and Scotland and the Isle of Man, the Celtic tribal organism was supplanted, save in so far as some social aspects of it still survive in the Highlands of Scotland.

The date of the probable conversion of the Manx to Christianity is doubtful, it may have been from Whithorn in the 4th century, where St. Ninian had built a stone church. The traditional date of the founding of the Manx Celtic Church is 447. There is no direct evidence as there are no contemporary records in the Island relating to ecclesiastical events in the Island before A.D. 1154, and no narrative before the monks of the Monastery of Rushen began to write "The Chronicle of Man" - about 1249. Before the Norse invasion the organisation of the church was tribal. The central monastery was probably on Pell Island and the Monks living under an Abbot were supplemented by recluses living in solitude in or near little chapels or cells, called Keeills, of which some 200 have been discovered. Each Keeil

B. W. MacPherson

is situated in an administrative division bearing the name "Treen". A treen might be from 200 to 400 acres. It was divided into four quarterlands. The Treen was probably the area occupied by one family. The Treen is now obsolete as an administrative unit. Probably of Norse origin. It is open to question whether the parish came before or after the Treen.

The Celtic Church, derived from the Eastern Church and not from the Western Roman Church, was not organised on a parochial or diocesan basis but on a Monastic missionary basis.

There is no evidence that the Celtic Church exercised any functions of civil government in the Island.

Before the Norse conquest the Vikings had set up Earldoms in the Norderys (Orkney and Shetland) and in the Suderys (Hebrides).

The pagan Vikings in harrying and plundering almost obliterated the Celtic Church.

We know hardly anything about the Viking period in Man from say 850 until 1079 when a Norse leader who had lived in Islay, named Godred Crovan obtained the Manx Throne as a dependency of Norway. He is known as King Orry. His dominions included Dublin and the Hebrides. He vanquished the Manx at the battle of Skyehill, Ramsey. He reigned for 16 years.

His descendants reigned for nearly 200 years until Man was ceded to King Alexander III of Scotland by King Erik II of Norway in 1266.

Christianity revived in the Island, during the Norse settlement, the Norwegians in Norway having been converted by missionaries from the Western (Roman) Church in the 10th century.

A diocesan episcopacy and parochial system replaced the former Celtic functional episcopacy and the See of Sodor and Man began about 1154 as a See under the Norwegian Archbishop of Nidaros. Religious Orders of the Church of Rome were introduced.

In Godred Crovan's time (1079-95) the Hebrides and Man had become one definite Kingdom - Man and the Isles.

It seems that the Norse form of Government was functioning here in Godred Crovan's time, that is to say a national assembly called "Thing" held in a field, called "wald" - hence "Tynwald" "Parliament field".

Surprisingly the name "Thing" is not found in the Hebrides which may indicate that all their representatives came to our Tynwald at St. Johns.

Tynwald Hill at St. Johns is older than the Norse period, it is probably a prehistoric burial mound.

The Norse parliament field comprised two features, a hill and a temple, which was also a Court.

Discussions, enactments of laws and decisions of law points took place in the Court, but anything partaking of proclamation, declaration and

B.W. MacPherson

publication was done from the Hill.

Actually the name "Tynwald" only first occurs in writing, in the "Chronicle of Man" which was a Digest of important events occurring from 1066 and which was begun by the Monks of Rushen Abbey in 1249. The Chronicle closes in 1316. It is in the British Museum.

The Manx National Assembly was similar to the open air Icelandic Assembly, the Althing established in A.D. 930 by Norse colonisers.

Our earliest knowledge of the form of Tynwald is obtained in a written description of customary laws made in 1417 and 1422 for Sir John Stanley the Second, who succeeded to the Lordship of Man in 1414. This document clearly traces the origin of Tynwald to King Orry. It in effect states that in King Orry's days the Assembly had met twice a year in Tynwald, that one branch of the Legislature had consisted of 24 of the principal freeholders; that 16 were resident in Man and that when the Out Isles (meaning Lewis and Skye) were united with Man, 8 of the freeholders had come from the Out Isles, that the 24 who were known as Keys were originally called TAXLAXI that in whatever way the Keys were selected the Lord had a veto on the choice and that the Keys had rarely met since King Orry's days and that difficult questions had been referred in Tynwald to the best persons chosen by the Deemster for the purpose.

Some authorities interpret TAXLAXI as a corruption of TOSHLAGHEE - leaders or captains.

After the document of 1422 the records refer to "the worthiest men of your land" the "four and twenty" It is not until a Statute of 1585 that the word Keys again appears.

Perhaps "Keys" is derived from the Scandinavian word "keise" elected or "kiare as feed" "four and twenty".

We now have 17 parishes, but formerly 16 - so perhaps each parish provided one freeholder representative.

The Norse introduced a new land division - the sheading - and grouped the parishes into six sheadings. Sheading is said to be derived from the Norse word "sked" - a division.

Sheading was the district for the purposes of fitting out and manning a certain number of galleys for war or defence.

The Sheading is still a district for judicial and political purposes.

The late Mr. David Craine, a notable authority on Manx history believed that each of the six Sheadings had its assembly of local land holders dealing with local affairs and from this evolved two separate assemblies, one for the Northside and one for the South side with a Deemster in each. Hence two Deemsters which there are today.

In Norse days the function of Tynwald was mainly judicial and not legislative and there were also six Sheading Courts in which cases were

B.W. MacPherson

investigated by juries, the decision being delivered in the presence of the King after direction by the Deemster.

Every parish had an official called a Moar who was also the Sheading Court officer. In the parish the Moar's duty was to collect the SKAT or land tax, which was subsequently known as the Lord's rent. Every landowner had to pay it. It was abolished by redemption about 1913.

Godred Crovan is reputed to have settled his Norse adherents in the South side of the Isle leaving the North side to the Celts.

Following the example of King Harold Harfager of Norway Godred Crovan asserted overlordship of all land and declared that no one should ever presume to claim any by hereditary right, thus displacing the original allodial tenure by what finally grew to be feudal tenure which eventuated in Lords rent payable to the Lord by every land owner.

When Godred Crovan's third son Olaf I became King, in 1113, he ruled well for 40 years, and was described as "beloved of both God and man".

He gave land at Ballasalla to Furness Abbey in Lancashire for the foundation of Rushen Abbey in 1134. The gift included 99 Quarterlands, many mills and cottages.

Subsequently ecclesiastical houses in Whithorn, Bangor and St. Bees obtained small grants of land. All these Abbots whether resident in the Island or not, were ecclesiastical Barons. The bishop also had an extensive barony, and took his place in Tynwald, as the barons were entitled to do if they swore fealty to the King or Lord.

These barons together with the officers of the King's household prepared the way for an Upper Chamber, now the Legislative Council.

King Olaf I "in Council with the wise men" granted to the Furness community the right to elect the Bishop subject to the acquiescence of the Pope.

The Bishop administered through his two Vicar's General the law which concerned spiritual and moral matters, wills of deceased persons and administration of estates of intestates, and infants. Moreover the Court of Eben, barony Lord over residents in the barony, full civil jurisdiction. The executive officer for enforcing decrees was the General Sumner.

The Diocese remained under the Norwegian Archbishop of Nidaros, until 1458 - that is long after the Norse occupation - then Pope Calixtus placed it under the Archbishop of York.

The good King Olaf I was murdered by his nephews near Ramsey in 1153. His son Godred II reigned for 34 years until 1187, but he was defeated in 1156 in a great naval battle off Colonsay by his brother in law Somerled, Thane of Argyll.

As a result of this Godred had to give Somerled Mull and Islay, leaving the Isles of Lewis and Skye to Godred II these latter are "the Out

B.W. MacPherson

Isles" and it is these which supplied eight of the Keys and Man sixteen, making twenty four. When Mull and Islay were part of the Kingdom, there were 32 Keys.

Godred II died in Man but was buried in Iona, and his son Reginald I was slain in 1228 in a battle with his brother at Tynwald.

The next four reigns extended over 26 years and appear notable for the increasing power of the Church.

Bishop Simon built St. Germain's Cathedral in 1229 and later the crypt was the prison exclusively under the jurisdiction of the Bishop in which offenders against spiritual and moral laws might be incarcerated.

By this time the Bishop received one third of the tithe, Rushen Abbey one third and the rest for the parochial clergy.

King Magnus who reigned from 1252 to 1265 was the last of the Norse Kings of Man and the Isles. Two years before his death all the Hebrides were taken over by King Alexander II from Scotland, and shortly after the death of Magnus King Erik II of Norway ceded the Isle of Man to King Alexander of Scotland for 4000 marks.

Although bereft of the 8 Keys from the Out Isles, the Manx themselves increased their 16 Keys to 24, and so they have remained, and to do this the basis of representation was altered from the parish to the Sheading.

After the death of Alexander III in 1286 the Island suffered from the struggle between the Scots and the English for supremacy, it becoming subject to one or the other nation from time to time until Edward III of England having invaded Scotland obtained the Island in 1333.

During this period there was a decay of government and general misery, but feudal Baron courts were introduced at which all land holders had to show their title, fees being payable to the King on alienation or inheritance by an heir.

After a succession of four English peers who held the Island it was granted by Henry IV to Sir John Stanley and his heirs in 1405.

At that time the most striking feature was the weakness of the civil and the strength of the ecclesiastical power.

It is not thought that Sir John visited the Island but his son Sir John II after succeeding took great interest, checked the growing power of the ecclesiastical barons, abolished their privilege of sheltering transgressors against the Lord, had some of the customary laws put into writing, (these included the duty of parishioners to keep a night and day watch and ward), and prohibited anyone to leave the Island without a licence - this remained until 1830.

In 1417 and 1422 Sir John got the Deemsters and Keys to lay down written regulations for the conduct of Tynwald and these stipulated that all six Coroners must attend, the Coroner of Glenfaba being the Chief Coroner.

B.W. MacPherson

It was declared that all judgments and declarations of law given by the Deemsters and 24 Keys must be recorded for precedents by the Clerk of the Rolls.

A Coroner was the chief civil officer of a Sheading. He enforced the orders of the Court. From the 15th century the appointment was a yearly one. The Coroner is still an important official.

About 1422 trial by combat was abolished and trial by jury adopted.

At this time the Keys were composed of four men from each Sheading selected by the Lord of his deputy from six men chosen by the inhabitants of the Sheading.

The functions of the Keys were judicial and resembled the functions of a jury of inquiry, a Quest or Enquest.

During the Stanley regime up to 1585 the Keys did not make new law, but in that year they commenced the practice of formally enacting, with the Deemsters, new law.

If a vacancy occurred amongst the 24, the Governor frequently filled it without consulting the populace. However by about 1700 the practice was for the Keys themselves to submit two names to the Lord and he would select one to fill the vacancy. This practice continued until 1866 when by Act of Tynwald the Keys were turned into a House elected by male property owners or tenants. Unmarried women and widows were admitted to the vote in 1881, and subsequently the franchise was extended to all owners of land and residents. Up to 1731, the Lord could displace a Key at pleasure.

From the days of the Stanleys up to 1825 the Keys had to be present at Castle Rushen twice a year when serious offences were tried by the Governor with the Deemster and jury. In 1825 the British Privy Council decided that the Keys presence was unnecessary.

The Keys were also the highest Court of Appeal in civil matters from the Deemsters Courts. This appellate jurisdiction was abolished in 1866 when the Keys became an entirely representative legislative Chamber.

The most notable of the House of Stanley was James the 7th Earl of Derby who held the lordship from 1642 until his execution at Bolton by order of Cromwell in 1651 for his active adherence to Charles I and Charles II.

He is known as "the Great Stanley" and he and his family lived frequently in Peel Castle and Castle Rushen. During his reign promulgations of laws took place almost annually and the Keys are referred to as "the representative body of the country".

Always Manx land holders strongly claimed hereditary tenure in respect of their land and a right to sell if desired. Lord Derby, seeing that it was against his own advantage to admit such claim, induced Tynwald in 1645 to agree to occupiers holding their land under leases from the Lord for 21 years

B.W. MacPherson

or for lives only. This brought nothing but trouble. William Christian, Receiver General and Commander of the Manx Militia championed the cause of the indignant populace and having heard that the Countess of Derby had sent an offer to London to negotiate the surrender of the Island to Cromwell if her husband's life was spared, Christian took the initiative and on the arrival of the Cromwellian ships of war he surrendered the Island on the terms that the rights of the inhabitants and the laws of the Island would be respected.

It was only at this juncture that the Countess learnt that the Earl had already been executed, whereupon she utterly disagreed with the surrender.

Eleven years later and after the restoration of the King and despite his Act of General Pardon, William Christian suffered death by shooting on the alleged ground of treason against the Great Earl, the Lord of Man.

Christian is regarded as a martyr and national hero, and the Privy Council held the Deemsters and the Governor responsible for his unlawful execution; but they were instigated by the 8th Earl.

No benefit to the Island followed during the Commonwealth, but from the Restoration onwards many useful laws were enacted and in particular the great Act of Settlement in 1704 which was largely due to help from Bishop Wilson.

This Act rectified the hated Act of 1645 and the so called tenants became owners of their land with the right of inheritance and sale, a small Lord's rent being payable to the Lord and a fee on alienation. The Lord retained the ownership of stone slate and minerals, but the surface owner could take stone for his own or neighbour's use.

It is interesting to know that by an Act of 1703 children were compelled to go to school to learn to read.

James the 10th Earl of Derby dying childless in 1736, the Lordship devolved upon the second Duke of Atholl. He was received with acclamation.

Next year trial by jury in all serious cases was granted in future. Customs duties were to be subject to the consent of Tynwald.

Smuggling between the Island and Gt. Britain and Ireland had become so extensive that in order to suppress it the purchase of the Sovereignty of the Island by the Crown was effected with the Third Duke in 1765 by Act of Parliament.

On the reversion the Island's revenue went to the British Treasury which paid for the Island's administration.

Then Tynwald for 100 years, until 1866, had no voice in managing its own finance, but then it was given authority to do so but subject to the approval of the Treasury and the veto of the Governor.

The next step was in 1887 when Parliament empowered Tynwald to impose

B.W. MacPherson

alter and abolish customs duties, but subject to confirmation by an annual Act of Parliament.

Finally in 1957 Tynwald agreed with the British Government that Manx Customs duties would broadly speaking, be kept in line with British, and agreed to pay to Britain a contribution annually towards defence and other common services. As a result, the Imperial Treasury control of the Island's finances has been removed, but the Governor's concurrence to Tynwald's control of revenue and expenditure remains.

It was from the time of the reversion in the Crown 1765 and onwards that many administrative functions such as, for example, relate to maintenance of highways, care of persons of unsound mind etc. began to be entrusted to Members of Tynwald sitting as Committees and Boards subject to the general control of Tynwald. The Board of Education was established in 1872 and administration by Board has developed as a vital feature of Government to the present day. There are now some 15 Boards - 4 being Commercial, i.e. Airports, Electricity, Water and M.E. Ry.

In regard to the Judicial system, in 1777 there were created four High Bailiffs with summary jurisdiction as stipendiaries over the four respective districts into which the Island was divided for the purpose. There is now only one High Bailiff with magisterial jurisdiction over the whole Island.

Justices of the Peace and a regular police force were inaugurated in 1836.

In 1883 the Judicature Act completely revised the administration of justice and established the High Court of Justice, the Deemsters being the judges, appointed by the Crown, and the Act provided for civil appeals to the Court of Appeal, named the Staff of Government Division, and in 1921 a Court of Criminal Appeal was established.

I have not time to mention the many useful functions undertaken by Quests or juries of investigation and enquiry, such as the Setting Quest, Rodder jury, Trespass jury, and the Great Enquest, and concerning which Mr Ramsey Moore has written a most fascinating account.

They are now obsolete, except the very useful Trespass Jury.

Legislative Council. It is difficult to trace the growth of the body which has become the legislative Council.

With the dissolution of the Monasteries in 1539, all the barons disappeared from Tynwald, 9 except the Bishop.

In 1580 the Governor (Bishop Meyrick) said "Whatever is agreed upon by the Lord of the Island, the two Deemsters and the Keys obtained the fact of law". Yet two years later the "Lords Officers" appear to act in a legislative capacity.

In 1609 we find the Council for the first time associated with the

B.W. MacPherson

Keys in legislation.

Yet in 1692 the Council alone arbitrarily revised the Customs duties. The Keys were angry. It did not happen again.

Until 1704 Council and Keys sat together voting separately. After 1704 they sat separately to legislate.

As late as 1791 opinions differed as to those who were or were not entitled to a seat in the Legislative Council.

Until 1919 it was entirely composed of persons holding Crown appointments except the Vicar General.

In 1919 it was re-organised to consist of the Bishop, Deemsters, Attorney-General, all as before - and 4 members elected by the Keys and 2 appointed by the Governor - making 10 plus the Governor presiding.

The Keys in 1958, desiring more control, obtained the appointment of a Commission to make recommendations. Lord MacDermott was Chairman.

As a result of the Commission's Report, although not entirely following its recommendations, the Isle of Man Constitution Act of 1961 was passed, which increased the number of the members elected by the Keys to the Legislative Council from four to five and - most important - reduced the Legislative Council's power of veto to one of mere delay for approximately two years.

The Keys are now seeking to reduce the Legislative Council's delaying powers from two years to approximately one year, and also to remove the Second Deemster from the Legislature.

This Act of 1961 also constituted an Executive Council consisting of the Chairman of the recently established Finance Board, the Chairmen of four other Boards of Tynwald, and two members of Tynwald appointed by the Governor. The Governor presides. The proceedings are confidential.

The duty of the Executive Council is to advise the Governor on all matters of principle, policy, and legislation. Already the increasing influence of the Executive Council over Tynwald is regarded by some people as formidable.

The new Finance Board which consists of three members of Tynwald aided by the Government Treasurer, advises the Governor on all financial matters and policy relating to Government.

No system of party Government has emerged but the recent MacDermott Commission hoped that the Executive Council would develop as an entity with a sense of collective responsibility.

Finally, although we have now a great measure of independence which has been hardly won, nevertheless the Imperial Parliament has the right to include the Island in its legislation - rarely exercised - and the Government of the United Kingdom claims to be ultimately responsible for the good government of the Isle of Man.

B.W. MacPherson

UN DAMSKBUD EUS ISTOP AR GOUARNAMANT

EN ENEZ MANAV

gant B.W. Mc PHERSON

Goulenn a ran digarez gant ar re ac'hanoc'h a zo o chom en Enezenn ma teu em frezeg kudennoù hag a anavezit re vat.

Dibabet am eus komz eus Istor ar gouarnamant en hon enezenn, dre ma c'hell an destenn-se bezañ dedennus d'ar re ac'hanoc'h hag a zeu eus broioù keltiek all.

Met a-raok mont pelloc'h e karfen degas da goun deoc'h ez eus, e-barzh hor Gouarnamant, al Letanant-Gouarnour, hag a zo dindan renerezh Ministr an Aferioù-Diabarzh (London) o komz en anv ar Gurunenn.

Ouzhpenn ez eus ar C'huzul-Lezennañ, 11 ezel e-barzh, hag ar Gouarnour da rener. Pa labour evel Kuzul-Lezennañ, en em vod ez-distag eus Ti ar C'H-Keys.

Ouzhpenn ez eus c'hoazh an House of Keys, anezhañ 24 ezel dibabet dre vouezhideg gant an holl; evit ober al lezennoù en em vod ar C'H-Keys ez-distag dicuzh ar C'huzul-Lezennañ. Ar Speaker a ren.

Al lezennoù degemeret gant ar C'huzul hag ivez gant ar C'h-Keys a vez lakaet en-dro dirak ar C'huzul hag ar C'h-Keys bodet a-gevret, da lavarout eo dirak bodadeg an Tynwald, evit bezañ sinet gant ar Gouarnour ha gant un niver-rekis eus pep skourr. Neuze ez a al lezennoù da gacut asant ar Roue. Ha d'ar 5 a viz Gouhere, an Tynwald oc'h en em vodañ er-maez dirak an holl, e vez embannet al lezennoù eus lein an duhenn.

An Tynwald ne emell gant al lezennoù nemet evit pezh a sell ouzh ar sinañ anezho; e labour a zo melestradurel hag arc'hantel, ha bez' ez eo ennañ ivez ma vez tabutet diwar-benn ar c'hudennoù politikel hag a bep seurt.

Setu penaos emañ hiziv hor Gouarnamant.

B.W. MacPherson

Aloubet e voe Breizh-Veur gant ar Romaned (55 AK betek 410 GK) met ne voe ket aloubet enezenn Vanav.

Didorr e chomas amañ ar sevenadur kelt dindan renerezh ar briased kembreat, eus 503 da 913, met en navet kantved setu ma teuas, eus Skandinavia, ar Vikinged da breizhata hag a-benn ar fin da ziazezañ, da ren, ha d'en em veskañ gant ar Gelted; yezh keltiek Manavia, avat, a chomas bev betek ma voe distrujet gant ar saozneg o tont da heul an hafvourien.

Ne chom testeni ebet en enezenn eus an doare gouarnamant a oa gant ar Gelted, met heñvel e oa, sur-mat, ouzh hini Kelted Iwerzhon. An under kevredigezhel a oa ar meuriad bihan gromnet e bevennoù naturel e zouarou. Ar seurt under a oa anvet Tuath, anezhañ un tiern pe rener bihan, noblañsoù ha kumunidi dieub, an holl anezho eus an hevelep kerentiezh.

Evit ar c'hudennoù a hêrezh, evit an dleadoù a bep seurt, e oa anavezet ur gerentiezh klosoc'h ha na yae ket pelloc'h eget ar c'hevendirvi a-berzh tad.

Tierned ha renerien a veze dibabet a-douez kerentiezh tost ar roue marv.

Perc'hennet e oa an douar gant ar meuriad a-gevret ha n'eo ket gant an hinienn. Ne c'helle bezañ na gwerzhet na roet, ne zeue ket a-berzh Roue pe Rener. Ne oa ket diazezet galloud ar rener war berc'hentiezh an douar. Sichenet e oa war hêrezh ha kerentiezh. Gouarnamant an Tuath a oa gouarnamant an Tad. Galloud ar Roue a zeue eus ma oa e dud eus an hevelep gwad zoken ma oa mesket.

Ne oa ket a velestradurezh-stad ha ne oa ket a nerzh-stad evit lakaat sentifi ouzh al lezennoù. D'e rener e tlee an hinienn ar wazoniezh dre an armoù, hag en eskemm e oa sur-aet dezhañ gwerez, skoazell danvezel, ar gwir da gaout chatal ha traoù personel, ha da arverañ an douarou. Gwirioù an hinienn a oa holl e diabarzh an Tuath, hag a oa ur boud bev ha n'eo ket hepken un urzhidur.

Anacoudegezh al lezennoù a oa d'an arbennegourien hepken. An den-a-lezenn pennañ a oa anvet Briu. Ne oa ket ur barner. E zlead a oa, goude bezañ desket al lezennoù hag ar boazioù dre an eñvor digant e ziagentidi, displegañ al lezennoù hengounel-se pa veze goulennet digantañ hen ober gant ar Rener; hag hemañ, gant skoazell ar vodadeg, a gemere an disentezioù. Ar Briu kelt a oa diagentiad an Deemster.

Gant donedigezh ar gladdalc'halezh o tont eus an Douar-Bras hag oc'h en em ledañ e Bro-Saoz, e Bro-Skos hag en enez-

enn-Vanav, ez eas da get framm meuriadel ar Gelted, nemet e-lec'h ma vev c'hoazh e stummoù kevredigezhel zo eus an Uheldirioù Skosat.

Ne ouzer ket re pegoulz ez eo en em droet Manavia ouzh ar Gristeniezh, marteze er pevarvet kantved pa zeuas Sant Ninian da sevel un iliz-maen e Whithorn. Hervez an hengoun e vefe bet savet Iliz Keltiek Manv e 447. N'eus testeni diarvar ebet eus kement-se, pa n'eus bet en enezenn dihell ebet a-raok 1134 a-zivout istor an Iliz, ha danevell ebet kent na grogas menez'h Rushen da skrivañ Kronik Enez Manav war-dro 1249. A-raok aloubadeg Norziz e oa meuriadel ivez frammadur an Iliz. Emichañs e oa war enezenn Peel en em gave ar manati-kreiz hag ouzhpenn ar venec'h o vevañ dindan renerezh an Tad-Abad e oa penitourien o vevañ en digenvez e-barzh pe e-kichen chapelioù bihan pe kelloù, anvet Keeills, a zo bet dizoloet un 200 bennak anezho.

Al lodenn-vro en-dro d'ur c'h-kecil a oa anvet Treen : bez' e oa dindani etre 200 ha 400 skr. Rennet e oa e pevar palevarzh. Hep mar e oa an Treen al lodenn-douar dalc'het gant un tiegezh. Ne vez ket mui graet anv eus an Treen, hiziv an deiz, er velestradurezh. Hep mar ez eo an Treen a orin norzat. Met ne ouzer ket hag eñ e teuas ar barrez a-raok pe goude an Treen.

An Iliz Keltiek, o tont eus Iliz ar Reter ha n'eo ket eus Iliz Roman ar C'hornog, a oa diazezet n'eo ket war barrezioù hag eskoptioù, met war manatioù.

N'eus prouenn ebet he defe bet morse an Iliz Keltiek galloud e gouarnamant an Enezenn.

A-raok aloubadeg an Norziz, o doa dija ar Vikinged diazezet rouantelezhioù en Norderys (Orkney ha Shetland) hag er Suderys (Inizi Hebridez). Hag ar Vikinged pagan, o tagañ hag o preizhata, a zistrujas, tost da vat, an Iliz Keltiek.

Ne ouzomp ket kalz tra diwar-benn ar Vikinged e Manv etre 850 ha 1079, d'ar mare ma teuas ur rener norzat, Godred Crovan, a oa bet o vevañ en Islay, da vezañ Roue en Enezenn Vanav, anvet eno e gwazoniezh da Vro-Norge. Anavezet eo dindan an anv a Roue Orry. Dindan e renerezh e oa ivez Dulenn hag an Hebridez. Trec'hiñ a reas war Manavia en emgann Skyehill, e Ramsey. Ren a reas e-pad 16 bloavezh.

E-pad 200 vloaz e renas e ziskennidi, betek ma voe lezet an enezenn, gant ar Roue Erik II a Norge, da vont gant ar Roue Aleksandr III a Vro-Skos, e 1266.

Advevañ a reas ar gristeniezh en enezenn e-pad enbroadeg Norziz, goude ma oa bet ar re-se gounezet d'ar gatolikiezh, en

b.w. macpherson

b.w. macpherson

Xvet kantved, gant misionerien eus an Iliz Roman ar C'hornog.

Eskob ha parrezioù a gemeras neuze lec'h ar framm keltiek kozh, hag e 1154 e voe savet eskopti Sodor ha Manav, ha lakaet dindan reolenn an arc'heskob norgiat eus Nidaros. Degaset e voe e-barzh an enezenn urzhioù relijiel roman.

En amzer Godred Crovan (1079-1095) e oa deut an Hebridez ha Manav da vezañ ur rouantelezh hepken - rouantelezh Manav hag an Inizi.

War a hafval kercent hag amzer Godred Crovan e oa amañ ur gouarnamant giz Bro-Norge, da lavarout eo ur vodadeg-ren anvet Thing ha dalc'het en ur park anvet Wald - ac'hane Tynwald.

Souezhus a-walc'h, ne gaver ket an anv Thing en Hebridez, ar pezh a dalvez marteze e tlee o dileuridi dont d'hon Tynwald-ni e St Johns.

Krec'henn Tynwald, e St Johns, a zo koshoc'h eget mare Norziz, bez ez eo, moarvat, ur bez registorel.

Er park-parlamant norzat e veze div dra : ur grec'henn, hag un azeuldi, hag a veze ivez alies un ti-barn.

Divizout, lakaet al lezenn da dalvezout, diskoulmañ kud-ennoù a lezenn, kement-se a veze graet el Lez-Varn, met kement a selle ouzh embann al lezennoù a veze graet diwar an duchenn.

E-gwir, ne gaver an anv Tynwald en ur skrid, evit ar wech kentañ nemet e Kronik Manav, hag a zo un diverradur eus an degouezhioù a-bouez c'hoarvezet goude 1066, hag a zo bet kroget d'e sevel e 1249 gant Menech Abati Rushen. Betek ar bloaz 1316 ez a ar C'hronik. Miret emañ er British Museum.

Heñvel e oa ar Vodadeg Vroadel Manavat ouzh Bodadeg-Veur an Island, an Althing, dalc'het ivez en digor, ha diazezet e 930 gant enbroidi norzat.

An traoù koshañ a ouzer diwar-benn doareoù an Tynwald a vez kavet en ur skrid-taolennañ al lezennoù ha boazioù, savet e 1417 ha 1422 gant Sir John Stanley an Eil, hag a oa deut da vezañ Aotrou Enez Manav e 1414. Sklaer e lavar e oa bet savet an Tynwald gant ar Roue Orry. Merkañ a ra, da skouer, e oa bet bodadeg div wezh ar bloaz en Tynwald e-pad amzervezh ar Roue Orry, hag e oa en ur Skourr eus ar C'huzul ar 24 den dieub pouezusañ; e oa 16 anezho o chom en Enez Manav, e oa deut an eizh all pa oa bet unanet an Inizi-Diavaez (da lavarout eo Lewis ha Skye) gant Manav, e oa anvet ar 24-se ar C'h-Keys goude bezañ bet anvet Taxiaki, hag e veze galloud-veto gant al Lord war an dud dibabet da G-Keys, forzh e peseurt doare e vefent bet dibabet; merkañ a ra ivez ne oa ket en em vodet ar C'h-Keys alies abaoe dezioù ar Roue Orry hag e oa bet graet goulennoù dises en Tynwald diwar-benn an dud gwellañ dibabet gant an Deemster.

Un nebeut gouizieien a wel e Taxiaki un distummadur eus Toshinghee - renerien pe gabitened.

Goude skrid 1422, e kaver dielloù o venegiñ "an dud dellezekañ a zo en hor bro", ar "pevar den warn-ugent". N'eo nemet en ur Reolennadur eus 1585 e kaver ar ger Keys adarre.

Marteze e teufe "Keys" eus ar ger skandinavek "keise" - dibabet - pe eus "kiare as feed", pevar warn-ugent.

Bremañ hon eus 17 parrez, met c-raok ne oa nemet 17, gant-se, marteze e veze kaset gant pep parrez un den, perc'henn-dieub.

Gant Norziz e voe degaset un doare all da rannañ douaroù ar vro : ar shedding a voe krouet ganto, ha diouzh ar parrezioù e voe graet 6 shedding. Shedding, war a lavarar, a zeu eus an norzeg "sked" - hag a dalvez "rannadur".

Ar shedding a oa ar bastell-vro hag a zlee pourchas, gant o martoloded, un niver bagoù evit ar brezel pe an emzifenn.

Ar shedding a zo c'hoazh anezhañ hiziv an deiz, evit pezh a sell al lezioù-barn hag ar politikerezh.

An Ao. David Craine, Doue d'e bardono, hag a oa un den gouizieik-bras war Istor Manav, a grede dezhañ e oa gant pep hini eus ar 6 shedding e vodadeg lec'hel a berc'henned-douar, hag e voe stummet diouzh ar re-se, gant an amzer, div vodadeg distag, unan evit hanternoz an enezenn, unan evit ar c'hreisteiz anezhi, gant un Deemster e penn pep hini. Ac'hane an doou z-Deemster hon eus hiziv.

En amzer Norziz, labour an Tynwald e oa dreist-holl born, ha n'eo ket ober lezennoù; bez e oa ivez c'hwec'h lez-varn ar Sheddings, e-lec'h ma oa studiet ar prosezioù gant dezvarmerien, ar varmadenn o vezañ roet dirak ar Roue hervez diviz an Deemster.

E pep parrez e oa ur c'hargad anvet Moar, hag a oa ivez rener Lez-Varn ar Shedding. Labour ar Moar er barrez a oa dastum ar Skat, pe tailh war an douar, hag a voe anvet diwezhatoc'h Leve an Aotrou. Da baeañ e oa gant pep perc'henn-douar. Lakat e voe da baouez war-dro 1913.

Lavarout a reer e tiazesas Godred Crovan e Vikinged e kreisteiz an enezenn, o lezel an hanternoz anezhi d'ar Gelted.

O heuliañ skouer ar Roue Harold Harfager e Bro-Norge, e tisklerias Godred Crovan e oa perc'henn-meur an holl zouaroù, hag e oa arabat da neb goulenn douar diwar hêrezh; en doare-se e tistruje an arver kumun eus an douar evit lakaat en e lec'h ar gladdalc'helezh, a zeuas diouti an Tailh-se hag a oa da vezañ paeet d'an Aotrou gant pep perc'henn-douar.

Pa zeuas Olaf, trade mab Godred Crovan, da vezañ roue e 1113, e renas mat ar vro e-pad 40 bloavezh, hag e oa sellet outañ

evel un den "karet-bras gant Doue ha gant an dud."

Reiñ a reas - e 1134 - lod eus douaroù Ballasalla da Abati Furness, el Lancashire, evit ma vefe savet un Abati e Rushen. Ar prof a oa ennañ 99 Palevarzh, kalz a vilinoù hag a diez-soul.

Diwezhatoc'h e teuas ensavadurioù kravezel Whithorn, Bangor ha St Bees da gaout un nebeut douaroù e prof, ivez. An holl ebed, hag int o chom en enezenn pe get, a oa Baroned an Iliz. An eskob ivez a oa gantañ ur baronelezh bras-tre, hag e lec'h en doa en Tynwald, evel pep baron all, gant ma toufe fealded d'an Aotrou pe d'ar Roue.

Ar varoned-se, hag an ofisourien eus Ti ar Roue, a oa enno diazez ur Gambr Uhel, hag a zo hiziv an deiz Kuzul al Lezennoù.

Gant ar Roue Olaf I "bodet e kuzul gant an dud fur" e voe roet da venec'h Furness ar gwir da envel o eskob dre votadeg, gant ma rofe ar Pab e asant.

E karg an Eskob, dre hanterourezh e zaou Vikel-Vras, e oa lakaat da sentiñ ouzh al lezenn diwar-benn ar c'hredennoù hag ar vuhez-vat, seveniñ testamantoù an dud, evezhiañ ouzh madoù ar re marvet didestamant hag ouzh madoù ar vinored. Ouzhpenn-se e oa c'hoazh gant pep baron ar galloud-barn, evit an aferioù nann-kravezel, an holl re a veve en e varonelezh.

An ofisour karget da seveniñ an urzhioù a oa anvet ar Sumner bras.

Betek 1458 e chomas an eskopti dindan evezh arc'heskob norvegiat Nidaros, da lavarout eo pell amzer goude diwezh an aloubadeg norzat; goude-se e voe lakaet gant ar Pab dindan evezh arc'heskob York.

E 1153 e voe muntret ar roue mat, Olaf I, gant e nized, e-kichen Ramsey.

E-pad 34 bloavezh e renas e vab, Godred II, betek 1187, daoust ma oa bet trec'het, en un emgann bras war vor, gant e vreur-kaer, Somerled, Thane kontelezh Argyll, e 1156.

Da heul an emgann-se e rankas Godred reiñ da Somerled Inizi Mull hag Islay, o virout hepken Inizi Lewis ha Skye - ar re-mañ eo a vez anvet an Inizi-Diavaez, hag a zeue diouto an eizh Key en em vode gant ar 16 Key eus Manav evit ober ar 24 ezel eus Ti ar C'h-Keys. Pa veze Mull hag Islay e-barzh ar rouantelezh, bez e oa 32 zen e Ti ar C'h-Keys.

E Manav e varvas Godred II met e Iona e voe douaret, hag e 1228 e voe lazhet e vab, Reginald I, en un emgann a-e-enep d'e vreur en Tynwald.

Ar pevar roue da heul a renas e-pad 26 bloavezh hag e-pad an amzer-se e kreskas kalz galloud an Iliz.

E 1229 e voe savet, gant an Eskob Simon, Iliz-Veur Sant Jerman, hag ar c'heo anezhi a oa un toull-bac'h, dindan evezh an Eskob hepken, a vije dalc'het ennañ ar re o doa faziet a-enep ar gredenn pe ar vuhez-vat. D'ar mare-se ez se un dredenenn eus an teilh-iliz d'an Eskob, un dredenenn all da vanati Rushen hag ar peurrest da veleien ar parrezioù.

King Magnus - 1252-1265 - a voe an hini diwezhañ eus roueed norzat. Manav hag an Inizi. Daou vloaz a-raok e varv e voe kemeret an holl Hebridez gant ar Roue skosat Aleksandr III ha nebeut amzer goude e varv e voe gwerzhet Manav, gant ar Roue Erik II eus Norge, da Roue Bro-Skos evit 4000 mark.

Hag int kollet ganto an 8 Key a zeue eus an Inizi Diavaez, e savas Manaviz niver ar C'h-Keys dibabet ganto eus 16 da 24, hag evel-se emañ c'hoazh hiziv an deiz : d'ober se, avat, e voe dilezet ar barrez evel diazez an dibab, ha kemeret ar Shedding en he lec'h.

Goude marv Aleksandr III, e 1286, e c'houzañvas an enezenn diwar an emgannoù etre Skosiz ha Saozon; tremen a reas an enezenn eus perc'henniezh an eil re da berc'henniezh ar re all, betek an deiz ma teuas Edward III da c'hounit ar vestroni, e 1333, goude bezañ aloubet Bro-Skos.

E-pad an holl amzer-se e kollas ar gouarnamant kalz eus e c'halloud, e c'houzañvas ar bobl kalz a reuzedigezh, ha krouet e voe an enezenn lezioù-barn gladdale'hel ar Varoned, a ranke an holl berc'henned dont dezho da ziskouez o dihellob-perc'hennañ, pa veze paeet tailhoù d'ar Roue bewezh ma kemme an douar perc'henn dre werzh pe dre hêrezh.

Pevar noblañs saoz a renas en enezenn ha goude-se, e 1405, e voe roet Manav, gant Henry IV, da Sir John Stanley hag e ziskennidi.

D'ar mare-se, an dra heverkañ e renerezh an enezenn a oa gwander ar galloud nannreligiell ha nerzh ar galloud eskobel.

Krediñ a reer na zeuas morse Sir John d'an enezenn met, goude e varv, e kemeras e vab, Sir John II, preder bras gant an enezenn : lakaat a reas ur vevenn strizh da c'halloud ar varoned kravezel, tennañ a reas diouto ar gwir da reiñ repu d'ar re a oa aet er-maez eus lezenn ar Roue, lakaat a reas skrivañ un nebeut eus ar boazioù kozh (da skouer dlead tus ar parrezioù da sevel gward noz ha deiz) ha difenn a reas na yafe den kuit eus an enezenn hep un aotre - hag an difenn-se a dalvas betek 1830.

E 1417 ha 1422 e lakaas Sir John an Deemsters hag ar C'h-Keys da skrivañ ar reolennoù evit bodadegoù an Tynwald; ha merket e voe er reolennoù-se e tlee ar c'hwec'h Coroner

bezañ eno, Coroner Glenfaba o vezañ sellet outañ evel ar penn anezho.

Divizet e voe ivez e tlee bezañ lakaet dre skrid, gant Sekretour an Dihelloù, an holl varnedigezhioù ha diskleriadurioù roet gant an Deemsters hag ar C'h-Keys.

Ar Coroner a oa anezhañ ar c'hargad nannkrevezel pouezusañ er Sheading. Lakaat a rae urzhioù al Lez-Varn da dalvezout. Adalek ar 15^{vet} kantved e voe anvet a vloaz da vloaz. Ar garg a g-Coroner a zo c'hoazh unan pouezus hiziv an deiz.

E 1422 e voe lakaet fin d'ar "barnadennoù dre emgann" ha degemeret hepken ar "barnadennoù dre zezvarnerion".

D'ar mare-se e oa e-barzh Ti ar C'h-Keys pevar den evit pep shedding; ar pevar den-se a oa dibabet gant al Lord, pe gant e zileuriad, a-douez c'hwec'h anv dibabet gant tud ar shedding.

Ar C'h-Keys a oa fiziet enno neuze labour ar barnerezh; heñvel a-walc'h e oant ouzh ur strollad-enklask.

E-pad renerezh Stanley, betek 1585, ne emellas ket ar C'h-Keys eus al lezennañ, met er bloavezh-se e krogjont, e kenlabour gant an Deemsters, da lakaat al lezennoù nevez da dalvezout.

Ma c'hoarveze d'ur gador bezañ goullto er C'h-Keys, alies ez anve ar Gouarnour un ezel nevez hep goullenn cili ar bobl. War-dro 1700, avat, setu penaos e oa deut ar boaz : kinnig a rae ar C'h-Keys daou anv d'al Lord, hag hennezh a zibabe unan. Padout a reas evel-se betek 1866, pa voe divizet neuze, gant un Urzh a-berzh an Tynwald, e vefe ar C'h-Keys ur Parlamant anvet dre vouezhiadeg gant an holl wazed perc'henn pe feurmour er vro. E 1881 e voe notreet ar merc'hed dizimez hag an ifistiv-ezed da gemer perzh er vouezhiadeg ha diwezhatoc'h e voe roet ar gwir da votañ d'an holl re a oa perc'henn d'un tamm douar pe a oa o chom er vro. Betek 1731 e c'helle al Lord kas kuit ur C'h-Key hervez e blijadur.

Eus mare Stanley betek 1825 e tlee ar C'h-Keys mont da Gastell Rushen div wech ar bloaz pa veze barnet gant ar Gouarnour, an Deemsters hag an dezvarnerien, an drougoberioù grevusañ. E 1825 e voe divizet gant ar Privy Council Breizhveurek na oa ket ezhomm eus ar C'h-Keys eno.

Ar C'h-Keys a oa ivez anezho al lez-varn-galv uhelañ evit an aferioù nannkrevezel goude ma oant bet barnet gant lez an Deemster. Tennet e voe ar galloud-se digant ar C'h-Keys e 1826 pa zeujont da vezañ da vat ar Gambr-Lezenniñ dibabet dre vouezhiadeg.

An hini pouezusañ e-barzh tiegezh Stanley a voe James VII, Earl Derby, hag a voe lord eus 1642 betek 1651, pa voe lakaet

dibennañ e Bolton, gant Cromwell, evit bezañ stourmet a-du gant Charlez I ha Charlez II.

Anavezet eo evel "Stanley Meur" hag alies e teus, gant e familh, da vezañ e Kastell Peel hag e Kastell Rushen. E-pad e renerezh e voe embannet lezennoù hogos bep bloaz ha sellet ouzh ar C'h-Keys evel parlamant ar vro.

Ar berc'hennañ-douar a zifenne atav o gwirioù-hêrezh war an douar, hag ivez ar gwir da werzhañ ma karfent. Dre ma oa kement-se a-enep d'e c'hounid, e lakaas Lord Derby an Tynwald da asantiñ, e 1645, na vefe Manaviz nemet feurmourien war o douar, ha feurmerien d'al Lord, pe evit 21 bloaz, pe evit o buhez-pad. Se ne zegasas nemet trubuilh.

William Christian, Teller-Meur ha Renar ar soudarded a-youl-vat, a savas a-du gant ar bobl. O vezañ klevet he doa kaset Kontez Derby ur c'hinnig da London da zaskoriñ an enezenn da g-Cromwell ma vefe lezet e vuhez gant he gwaz, e kemeras Christian ar galloud en e zorn ha pa zeuas bagoù-brezel Cromwell e taskoras an enezenn war an diviz e vefe doujet da wirioù Manaviz ha da lezennoù an Enezenn. D'ar poent-se hepken e klevas ar Gontez e oa bet dibennet dija an Earl, ha neuze e savas-hi a-enep an emzaskor.

Unnek vloaz diwezhatoc'h, pa adkemeras ar Roue ar galloud, ha daoust d'e Lizher-Pardon d'an holl, e voe fuzuilhet William Christian, war an digrez en doa trubardet an Earl, Lord Manav.

Christian a vez sellet outañ evel ur merzher hag ur broad-elour meur, ha gant ar Privy Council e voe lakaet ar Gouarnour hag an Deemsters kiriek d'e varv, met atizet e oant bet gant an Svet Earl.

Ne dennas an enezenn tra vat ebet diouzh ar Commonwealth, met goude an Adtronadur e voe graet meur a lezenn dalvoudus, dreist-holl an Act of Settlement, hag a voe votet a-drugarez da eskob Wilson, e 1704.

Gant an Akt-se e oa torret lezenn gasañ 1645 hag ar feurmourien a zeue en-dro da vezañ perc'hennañ war o douar, gant ar gwir a hêrezh hag ar gwir da werzhañ, ul leve bihan o vezañ paeet d'al Lord bep bloaz hag un tailh pa veze gwerzh. Chom a rae al Lord perc'henn war ar mein-glas hag ar metaloù, met perc'henn an diwar-c'horre a c'helle kemer mein evit e arver e-un pe arver e cmezeien.

Dedennus eo gouzout e voe graet e 1703 ul lezenn o rediañ ar vugale da vont d'ar skol da zeskiñ lenn.

James, 10^{vet} Earl Derby o vezañ marvet divugel, e 1736, e voe lakaet Dug Atholl da Lord war an enezenn.

Ar bloaz war-lerc'h e voe divizet reiñ barnerezh-dre-

zezvarnerien evit an holl aferioù a-bouez. An tailhoù-maltouterezh a rankfe bezañ asantet dezho gant an Tynwald.

Deut e oa ar floderezh etre Breizh-Veur, Manav hag Iwerzhon da vezañ ken bras ma voe dibabet gant ar Gurunenn, evit lakaat diwezhañ dezhañ, prenañ cotrouniezh an Enezenn digant an Trede Duk, ha se e voe graet e 1765 gant un Akt a Barlament.

Diwar neuze ez eas gounidoù an Enezenn d'an Teizorierzh Breizhveurek, ha Breizh-Veur an hini eo a baee evit melestradur an Enezenn.

E-pad ar 100 bloavezh da heul, n'en doe an Tynwald netra da lavarout diwar-benn e arc'hant e-unan; e 1866 hepken e voe roet galloud dezhañ war c'hounidoù an enezenn, met hepken dindan redi da gaout aotre an Teizorierzh Breizhveurek hag hini ar Gouarnour.

E 1887 e voe sotret an Tynwald, gant ar Parlament Breizhveurek, da gemmañ pe da dennañ kuit an tailhoù-maltouterezh, met bep bloaz e tlee bezañ un Akt a Barlament o neveziañ an aotre.

E 1957, a-benn an diwezhañ, e voe graet emglev etre an Tynwald hag ar Gouarnamant Breizhveurek : heñvel e vefe, dre vras, an tailhoù-maltouterezh manevet ouzh ar re vreizhveurek, hag asantia a rae Manav paeañ ur yalc'had bep bloaz da Vreizh-Veur evit an emzifenn hag ar c'henservijoù. En eskemm, n'en doe mui an Teizorierzh Impalaerel netra da welout en aferioù arc'hant an enezenn, daoust ma chome ret d'an Tynwald kaout asant ar Gouarnour evit an holl c'hounidoù ha dispignoù.

D'ar mare ma voe kemeret an cotrouniezh gant ar Gurunenn (1765) e voe fiziet en izili an Tynwald hag e kuzulioù anvet gant an Tynwald kalz kargoù melestradurel - evel ober war-dro an hentoù, ober war-dro ar re sot, h.a. Poellgor an Deskadurezh a zo bet savet e 1872 hag ar melestrañ-dre-boellgor a zo deut da vezañ unan eus tuioù heverk hon doare-gouarnamant : war-dro 15 Poellgor a zo bremañ an enezenn, 4 anezho o plediñ gant ar c'henwerzh, da lavarout eo an nijvaou, an Tredan, an Dour hag an Hentoù-Houarn-Tredan.

Evit pezh a sell ouzh ar barnerezh, savet ez eus bet e 1777 pevar c'harg a v-Bailiff Meur, gant gwir da varn hep dezvarnerien er peder pastell-vro krouet a-ratozh. Bremañ ez eus hepken ur Bailiff-Meur, hag ar gwir en deus da varn en enezenn a-bezh.

E 1836 e voe krouet ar varnerien-a-beoc'h hag ur bagad poliserien.

E 1883 e voe adstummet penn-da-benn ar barnerezh gant ar Judicature Act. Savet e voe ul Lez-Varn Uhel, an Deemsters

o vezañ ar varnerien enni, anvet gant ar Gurunenn, hag aotre roet d'ober galy dirak al Lez-Varn-Galy, anvet gant ar Gouarnamant, hag e 1921 e oa savet ivez ul Lez-Varn-Galy evit an aferioù a zrougobere.

N'em eus ket amzer da venegiñ an holl labourioù talvoudus graet gant ar Quests, pe strolladoù-enklask an dezvarnerien, evel ar Setting Quest, ar Podder Jury, an Trespass Jury, ar Great Inquest, a zo bet skrivet ul levr ken dedennus diwar o fenn gant an Aotrou Ramsey Moore. Aet int bremañ er-maez a implij, nemet an Trespass Jury, hag a zo talvoudus-tre evit barn ar gwirioù-tremen.

Dicas eo ober istor ar vodadeg a zo deut da vezañ Kuzul al Lezennoù.

Pa voe divodet ar manatioù e 1539, ne chomas mui baron ebet en Tynwald, nemet an Eskob.

E 1580 e lavaras ar Gouarnour (an Eskob Meyrick) kement-mañ : "Ar pezh a zo divizet gant Lord an enezenn, an daou a-Deemster hag ar c'h-Keys, setu ar pezh a zo al lezenn". Ha koulskoude, daou vloaz diwezhañ, e seblant "ofiserien al Lord" embann lezennoù.

E 1609 e kavomp ar C'huzul bodet evit ar wezh kentañ gant ar c'h-Keys da lezenniñ. Ha koulskoude e 1692 e voe ar C'huzul, diwar e benn e-unan, o kemmañ an tailhoù-maltouterezh. Koumaret e voe ar c'h-Keys. Ha ne voe ket mui graet seurt tra darre.

Betek 1704 en em vode Kuzul ha Keys a-gevret evit mouezhiañ ez-distag. Abaoe 1704 en em vodent ez-distag evit lezenniñ.

Betek 1791 ez eus bet tabut evit gouzout piv en doa ar gwir da vezañ e Kuzul al Lezennoù. Betek 1919 n'eus bet ennañ, ouzhpenn ar Vikel Vras, nemet tud anvet en o c'harg gant ar Gurunenn. E 1919 eo bet adstummet ha bremañ ez eus ennañ an Eskob, an Deemsters, an Attorney-General, evel a-raok, hag ivez pevar ezel anvet gant ar c'h-Keys ha daou anvet gant ar Gouarnour, ar pezh a ra dek en holl, hag ar Gouarnour ouzhpenn da Gadoriad.

E 1958 e c'houezzas ar c'h-Keys, c'hoant dezho kaout brasoc'h galloud, ma vefe anvet ur strollad-enklask da ober erbedadennoù. Kadoriad ar strollad a oa Lord Mac Dermott.

Da heul danevell ar strollad-enklask, daoust na voe ket degemeret e holl erbedadennoù, e voe votet, e 1961, an Akt diwar-benn Reolenadur Enez Manav (Isle of Man Constitution Act) hag a savas niver an izili anvet gant ar c'h-Keys er C'huzul-Lezenniñ eus pevar da bemp hag a derras - ha se a oa pouezusoc'h c'hoazh - galloud veto ar C'huzul : ne c'helle mui ar C'huzul nemet goursezañ al lezennoù evit daou vloaz.

Ennañ bremañ ar c'h-Keys o klask bihanaat ar galloud-gour-

sezañ - eus daou da ur bloaz - hag ivez lakeat an eil Deemster er-maez eus ar C'huzul.

Gant an Akt a 1961, e voe ivez savet ur Poellgor-Oberiañ, ennañ Kadoriad Poell-an-Arc'hant, Kadoridi pevar poellgor all eus an Tynwald, ha daou ezel eus an Tynwald anvet gant ar Gouarnour. Renet e vez labourioù ar Poellgor gant ar Gouarnour. Kuzh e chom e labourioù.

Labour ar Poellgor-Oberiañ a zo kuzuliañ ar Gouarnour evit kement a sell ouzh ar poentoù-diazez, ar politikerezh, al lezenn. Bremañ ez eus tud hag a zo nec'het gant al levezon vras en deus ar Poellgor war an Tynwald.

Poellgor-an-Arc'hant, anezhañ tri ezel eus an Tynwald skouzellet gant Teizorier ar Gouarnamant, a ro kuzul d'ar Gouarnour war gement a sell ouzh ar c'hudennoù arc'hant ha politikerezh - arc'hant ar Gouarnamant.

N'eus ket a c'houarnamant dre strolladoù politikel : Strollad-Enklask Mac Dermott en doa spi en em santfe ar Poellgor-Oberiañ kiriek evit mad an holl.

En diwezh, decoust m'hon eus hiziv ul lodenn vat a frankiz, hag a zo bet gounezet dre stourmoù kalet, ez eo ret lavarout en deus ar Parlamant Impalaerel ar gwir da lezenniñ evit an enezenn - ur gwir ne vez ket lakeat alies da dalvezout - hag e lavar Gouarnamant ar Rouantelezh Unanet ez eo eñ, a-benn an diwezh, hag a zo kiriek evit ma vo renet mat Enez Manav.

o o

THE IMPACT OF THE VIKINGS ON THE CELTS OF SCOTLAND

by the Rev. T. M. Murchison

The period of Norse influence on what later became "Scotland" began in the 8th century A.D., and continued for almost five hundred years until the Treaty of Perth in 1266, by which, following the defeat of the Norse at the Battle of Largs in 1263, the Hebrides passed to the Crown of Scotland. The Shetland and Orkney Islands continued for some two hundred years longer to be Norwegian possessions, until they too passed to the Scottish Crown in the latter half of the 15th century. It must not be supposed, however, that Norse influence in these areas suddenly came to an end at a specific date, whether 1266 or 1468.

While this Paper is concerned with the Consequences of the Norse "occupation", brief reference may be made to the Causes and Course of the Viking assault on our Scottish shores.

The Vikings were seafaring traders and warriors who sallied forth in their "longships" from the fiords of Scandinavia to make long and perilous sea-voyages down the coasts of Western Europe and around the British Isles. At first they appeared as isolated bands, making sporadic raids on foreign shores, but later they began to settle in some of the lands they visited.

It was towards the end of the 8th century that the Viking sea-raiders first made themselves felt. In 793 they attacked the monastery at Lindisfarne, destroying the church and killing and drowning monks and nuns. The next year they attacked many islands around Britain. In 795 they plundered Rechru near Dublin, the coast of Wales, Iona, and the Isle of Skye. In 806 Iona, already attacked several times, was severely assaulted and 68 monks were massacred. The Abbot of Iona withdrew to Kells in Ireland and the headquarters of the Celtic Church in Scotland moved from Iona to Dunkeld.

Rev. T. M. Murchison

There is evidence that, long before these piratical proceedings, Scandinavian voyagers had visited the British Isles for purposes of trade. It would appear also that sometimes their attacks on the land communities were no more than attempts to obtain fresh provisions. Going ashore at a particular place, they would round up the local live-stock, kill the animals on the shore and replenish their ship-larders with fresh meat, dealing roughly with any of the "natives" who dared to resist them. This procedure was called "strand-hogg" ("shore-depredation"), and was not an unusual practice in those days, when, as Wordsworth says about Rob Roy, "The good old rule, the simple plan" was "that they should take who have the power, and they should keep who can."

The Vikings soon discovered, however, that a much easier, quicker, and surer way to wealth - even if more dangerous -- than labouriously tilling the ground, fishing, or even trading, was to steal other folk's property. It was soon discovered also that the numerous monasteries around the coasts offered rich spoils -- vessels of gold and silver, jewels, ornaments, and fine garments.

Before long the Vikings began to make settlements ashore -- at first, temporary settlements whence they raided far and near; then, permanent settlements on headlands and islands. Later they penetrated up the rivers to settle further from the shore.

WHY THE VIKING MIGRATIONS?

Why was it, at this particular time -- the 8th century, that the Vikings so suddenly "erupted" upon the other peoples of Western Europe, as well as moving eastwards into Russia? The answer is two-fold.

Firstly, Scandinavia was a bare and bleak country, hard to make a living in, and breeding men and women who were hardy, self-reliant, and venturesome. With increasing pressure of population upon very limited natural resources, there had to be migration, seeking new lands, new homes, and new sources of livelihood.

Secondly, the Norsemen, who were fishermen as well as farmers, developed the art of boat-building to a high pitch. In particular, they developed the keel, without which long sea-voyages in rough seas would have been extremely perilous. They were also highly skilled in navigation. Thus, under strong pressure from within, because of natural and economic circumstances, and with the skill to make and navigate ocean-going ships, the Norsemen ventured forth. "They developed a type of ship, a method of navigation, and a temper of mind which enabled them to face the sea and made them the most intrepid seamen the world has yet seen."

At that time, also, conditions in the rest of Western Europe were such as led the Norsemen to believe that their time of opportunity had come. All the countries of Western Europe were divided and weak politically.

Rev. T.M. Murchison

Charles the Great built up a great empire which, however, broke up into warring kingdoms after his death, and so the Norsemen got a footing in France, became French-speaking, created Normandy, and as "Normans" later moved into England and up into Scotland, bringing with them the feudal system.

In England there were seven small kingdoms, often at war with each other, now one, now another dominating the rest, with changing dynasties and frontiers. In Ireland there were many tribes and petty kings, with continual inter-tribal strife, for the High-King exercised only a nominal sovereignty.

Scotland, too, had not yet achieved political stability and unity. In the 8th century there were the four kingdoms.

From the Firth of Forth all the way to the north, and including the Shetlands and Orkneys, the north-west mainland, and the Northern Hebrides, was the kingdom of the Picts. Who the Picts were, whence they came, and the language they spoke -- that is one of the most controversial questions. As the late Dr F.T. Wainwright said, the subject is "a graveyard of discarded theories". We might add that some of the discarded theories keep on rising from their graves!

In south-west Scotland, from the Firth of Clyde southwards, was the kingdom of the Britons of Strathclyde. Earlier they had occupied the whole of southern Scotland, but their territories had contracted.

In what is now Argyll and the adjacent islands was the kingdom of Dalriada, created by the Scots or Gaels from Ireland, who had ousted the Picts from these areas.

In the south-east, from the Firth of Forth down into northern England was the kingdom of Northumbria, created by the Angles, who had moved up from the south and pushed the Britons to the west.

Into this divided Scotland, where the four kingdoms were frequently at war with each other, the Vikings came. Mrs N.K. Chadwick surmises that another factor encouraging the Vikings to move into these Atlantic coastlands at this time was the fact that the Frisian fleet, which operated in the North Sea, was broken up by Charles Martel in 774, and that the Pictish fleet, with which the Picts controlled Orkney and Shetland, had also declined in power. The sea-ways were thus open to the Vikings.

THE AREAS OF SETTLEMENT.

The areas in Scotland in which the Vikings settled were (1) the Northern Isles (Shetland and Orkney), which, of course, were the first they reached as they sailed south-west from their home-land; (2) the Western Isles, or the Hebrides, with a narrow strip of the western mainland of Scotland from Cape Wrath to Kintyre; (3) Caithness and Sutherland; and (4) Galloway, the extreme south-west corner of Scotland.

Rev. T.M. Murchison

There was no doubt much killing and much misery, but there is no evidence that the Norsemen wiped out the people they found in the areas they took over. They certainly made themselves masters and overlords, but they needed the natives as slaves or serfs to till the land and row the galleys, and they needed the native women as wives. The very high degree of Norse occupation, indicated by the very high proportion of Norse place-names, in certain areas does not necessarily mean that the previous inhabitants were extirpated or driven out. It may mean only that these areas were previously either unpopulated or very thinly peopled.

The Vikings were known to the Gaelic-speaking people under several names. They were called "Na Lochlannaich" ("Lochlann" being the name used for Scandinavia; the origin of the name is unknown). They were also called "Goill" ("foreigners"). The Outer Hebrides are still known in Gaelic as "Innse-Gall" ("the islands of the foreigners or strangers"), while all round our coasts are such names as "Rubha nan Gall" ("foreigners' promontory"), "Camus nan Gall" ("foreigners' bay"), and "Eilean nan Gall" ("foreigners' island).

The Gaels also distinguished between two kinds of "Goill". There were the "Fionn-ghoill" ("fair foreigners"), believed to be the name given to the Norwegians, and the "Dubh-ghoill" ("dark foreigners"), believed to be the name given to the Danes. It is not known whether these adjectives, "fair" and "dark", referred to their personal appearance, the colour of their soils, or some other distinguishing feature.

The Book of Clanranald, dating back several centuries and recording much older traditions, states that, in the time of Somerled, Regulus of Argyll in the 12th century, "All the islands from Man to the Orkneys, and all the coastland from Dumbarton to Sutherland, were in the possession of the Scandinavians, and such of the Gaels of those lands as survived were protecting themselves in the woods and mountains" -- "Do bhith an robh o Mhanainn gu h-Arcaibh a'oilleanaibh aig Lochlannaich, agus an robh o Dhùn Breatann gu Cataibh a tuath de h-oirire, agus ar mhair de Ghaidhealaibh nam fearann sin an coilltibh agus an sléibhtibh do n-didean féin" (I have slightly modernised the Gaelic).

THE EVIDENCE

The evidence as to the extent and degree of the Norse occupation of those areas which the Norse took over is obtained mainly from three sources: archaeological material, early records, both Irish and Norse, and place-names.

There are many archaeological traces of the Vikings all round our coasts. There are numerous Norse graves in the Northern Isles, but in the Hebrides only about two dozen have so far been found. Many interesting objects have been found in these graves. Some of them are "boat-burials", the deceased having been buried inside his ship. As well as iron-rivets, weapons,

implements, tools, personal ornaments (for both men and women), and coins have been found, and sometimes also the remains of a horse. Several rich hoards of coins have come to light, notably a find of over a hundred silver coins near the Storr Rock in Skye. There is also the remarkable Norse treasure found in the parish of Uig, Lewis, in 1831 -- some seventy beautifully carved "chessmen" of walrus ivory with red inlay, perhaps the stock of a Norse merchant. Recognisable Norse settlements are so far confined to the Northern Isles and Caithness, the two best-known being the remarkable Norse village at Jarlshof in Shetland and another small village at Freswick in Caithness. Both show a type of "long-house" very like the Highland "black-houses" of a more recent day. While many "duns", or stone forts, in the Highlands and Islands are associated with the Norse, and while the Norse may in fact have used them, it would seem that they existed in pre-Norse times.

The written records are of two kinds, and both must be handled with caution. On the one hand, there are the Irish annals, compiled by churchmen, who, being the chief victims of the fury of the Norse, were not unreasonably somewhat biased against the Vikings. On the other hand, there are the Norse sagas, great prose tales, recounting the heroic deeds of old, written a long time after the events they record and somewhat prone to exaggeration!

From the hand of an Irish monk comes a poignant quatrain written on an early 10th century manuscript:

Is acher ingáith innocht;
fífuasna fairggae findholt;
ní ágor réimh mórú munn
dond láechraid lainn ua lothlind.

"Bitter is the wind tonight;
it tosses the ocean's white hair;
I fear not the passage of the Irish Sea
by the fierce warriors from lochlann."

Here was a defenceless man, glad that the night was stormy, since this might prevent the Vikings from moving in his direction!

From a saga comes the vivid description of King Magnus's ruthless ravaging of the Hebrides. "Fire played fiercely to the heavens over Liodhus (Lewis); he (Magnus) went over Ivist (Uist) with flame; the yeomen lost life and goods. He harried Sigh (Skye) and Tyrvist (Tiree).... the Myselk (Mull people) ran in fear. Far over the flats of Sandey he warred. There was a smoke over Il (Islay); the king's men fed the flame. Further south, men in Kintyre (Sanntiris) bowed beneath the sword-edge. He made the Manverja (Manxmen) to fall."

With regard to the place-names, all that need be said at present is that the proportion of Norse place-names is greatest in the north, decreasing

steadily as you move south. In Shetland and Orkney the Norse place-names are almost 100 per cent. of the whole; in Lewis they are 80 per cent., in North Uist and Skye, 66 per cent., in Islay 33 per cent., in Kintyre 20 per cent., and in Arran 11 per cent.

The first migrations to, and settlements in, Shetland and Orkney by the Vikings took place between 780 and 850 A.D. They took over completely, probably without much trouble, for the previous population seems to have declined greatly. The Vikings were pagans then, and Christianity was extinguished temporarily. The recent remarkable discoveries at St. Ninian's Isle, Shetland, indicate this, with a layer of pagan burials between earlier and later Christian burials, and rich church treasure which obviously was hidden for fear of the Norse. The Norse language became the exclusive language of the Northern Isles and remained in use as several dialects of "Norn" until the 18th century in Shetland, and until the 17th century in Orkney, longer in outlying places, and leaving its mark still upon the speech of these islands. In Orkney an Earldom was established which flourished for many generations, sometimes dominating the Hebrides, and for a long time possessing Caithness and parts of Sutherland and occasionally other areas on the Scottish mainland.

THE NORSE IN THE HEBRIDES

History tells us little about the Norse settlement of the Hebrides. There they found a population already in possession, over which they established themselves as overlords. The Gaelic language continued to be spoken alongside the Norse and in due time emerged victorious, no doubt because of the influence of the Gaelic-speaking Hebridean mothers of the children of Norse fathers. A mixed or hybrid race -- the "Gall-ghaidheil" -- half-Norse, half-Celtic, grew up in the Hebrides and Ireland, many of them settling in Galloway. They spoke Gaelic rather than Norse, but, according to Mrs Chadwick, a "pidgin Gaelic" which the Irish called "gic-goc". Galloway was Gaelic-speaking until the 17th century.

From the Hebrides, Orkney and Shetland, many Norsemen, with their Celtic servants, migrated to Iceland, and later from Iceland to Greenland and North America, which they discovered 500 years before Christopher Columbus.

In the latter half of the 9th and in the 10th century the Norse, who had hitherto been pagans, became more or less converted to Christianity, perhaps because of the influence of the native women.

When we think of the Norsemen resident in the Hebrides, we must think in terms of many chiefs or petty kings, each with his own island or group of islands. The King of Norway, or his lieutenant, the Earl of Orkney or the King of Man and the Isles, exercised some kind of sovereignty, but there was a large measure of independence, and perhaps from that era comes

the Gaelic saying, "Is rìgh gach duine 'na thaigh fhéin" ("Each man is a king in his own house"). The best-known name among the Kings of Man and the Isles was Godfrey Crovan, the great hero of Manx history under the name of "King Orry", who died in Islay in 1095 and whose descendants ruled over Man and the Isles for two hundred years almost, until shortly after the Battle of Largs in 1263.

Another important name in the history of the Norse occupation of the Hebrides is that of King Magnus Barelegs (did he wear the kilt?), who in 1098 ravaged Lewis and the rest of the Hebrides with fire and sword, as already mentioned, in an attempt to over-awe the rebellious semi-independent Norse chiefs in the isles, and who died in battle in Ulster in 1100 at the age of thirty. His name figures prominently in the tradition and lore of both Ireland and Gaelic Scotland.

Another great name is that of "Somhairle Mór", Somerled the Great, who was of mixed Norse and Gaelic descent, became regulus or sub-king of Argyll, defeated the King of Man and the Isles in a naval battle, and gained possession of the Southern Hebrides (that is, the islands south of Ardnamurchan). In 1164, he sailed up the Clyde with 64 galleys to Renfrew to attack the King of Scots but was killed, either in battle or by treachery. From him descended the Lords of the Isles of later centuries, the great Clan Donald, and several other Highland clans.

It is interesting to note that the House of Keys, in the Manx Parliament, had initially 32 members -- 16 from Man, 8 from the Out Isles (that is, those north of Ardnamurchan), and 8 from the Southern Hebrides. After the loss of the Southern Hebrides to Somerled, the House of Keys was reduced from 32 to 24. Still later, when, after the Battle of Largs, the Out Isles were lost too, their eight representatives were re-allocated to the Isle of Man, so that the House of Keys remains with a membership of twenty-four until now.

SUNDRY CONSEQUENCES

What was the impact of the Vikings on the Celts of Scotland? What consequences, for good or ill, followed upon their violent intrusion into, and half a millennium's settlement in, our country?

The immediate consequences were that the Norse intervention divided the mainland Scots from Ireland, England, and Europe for a century and a half, and that the Viking attack and pressure hastened the process of unifying Scotland into one political unit.

The effects upon the pattern of social, economic, and political life -- if we may use these modern terms -- are difficult to assess. We must beware of thinking in too neat and tidy categories. Roughly, the Celtic pattern was that a "baile" (or township) of about twenty families was divided into "quarters" ("ceathramh") and "eighths" ("ochdamh"). The Norse seem to have

accepted this pattern, but renamed it in the interests of their own taxation system. Tax (or "scat") of one ounce of silver was levied upon each "baile", which thus became known as an "ounceland" (in Gaelic, "tir-unga", and preserved in such place-names as "Ung-na-cille", "the church ounceland", in Skye and "Unganaba", "the abbot's ounceland", in North Uist). The Ounce-land was divided into twenty Penny-lands (each paying a silver penny of Scat), and there was further sub-division into "Half-penny-lands" and "Farthing-lands", and these terms too still survive in place-names -- e.g. "Pennygown, Pennygaol, Leffin ("Lothheighinn"), and Feoirling.

Careful study has been made of the Norse naval defence system in the Isle of Man and in Orkney, with an attempt to extend the study to the Hebrides, but the available data are scanty and no clear picture yet emerges. It may be doubted whether in the Hebrides, with so many islands, each probably with its own independent or semi-independent chief, there could be much joint-action in mutual defence. One reflection is difficult to resist: what would the later history of the Hebrides have been, if they had continued as part of the Kingdom of Man and the Isles and thus shared now the independent political status enjoyed by the Isle of Man?

Although at the outset they were pagans, the Vikings did have certain strict standards of ethics. They had, for their times, a highly developed civilisation and an original and well-ordered judicial system. Among them, as among the Gaels and the Irish, and probably also among the Picts, there were three classes in society -- though not necessarily rigidly divided off -- the top class with rights over the land, independent freemen, and the tillers of the soil, who were serfs or slaves. The Norse had a system of personal ownership of land, which survives to this present day in Orkney. This system may have operated in the Hebrides too during the Norse period, but there is no clear evidence. Among the Celts land-ownership was communal and tribal. Among the Celts, according to W.F. Skene, the chiefship was hereditary in a family but elective in the individual, a brother being preferred to a son, and females were excluded. Among the Norse, however, the eldest son succeeded, and, failing a son, a daughter could succeed. How far these systems entered into the later clan system in the Highlands is too complicated a matter to discuss here.

One thing the Vikings certainly did do -- they infused new blood into the amalgam of peoples already in Scotland: pre-Celtic peoples, Picts, Gaels, Britons, Angles, and the rest. The Highlanders and Islesmen of Scotland today are a very mixed people, with a considerable admixture of Norse blood, not everywhere, of course, in the same degree. The Norse element in our common ancestry is attested by many personal names and surnames, although it does not follow that everyone with a Norse Christian name today

is of Norse descent. Among the more common Norse Christian names (note that they are "Englished" quite often by taking a Biblical name) are: Tormod (Norman), Torcull (Torquil), Godraihd (Godfrey), Ragnall (Ronald), Sgair (Zechariah), Iomhair (Iver), Ruairidh (Roderick) Somhairle (Sommerled). Female Christian names are much fewer (remember that the Norse usually married Gaelic women), the commonest being Ragnhild or Raoniaid (from Norse "Ragnhildis", "Englished" as Rachel). There are numerous surnames or clan-names: Macaskill, MacAulay, MacLeod, MacRaid, MacSween, MacIver, Lamont, Nicolson, and so on.

With our Norse names and blood have we also inherited certain recognisable personality-features?

Some people would say that the alleged gloom of the modern Gael is the result of the Norse blood in him. Were the Norsemen gloomy? Is the modern Gael chronically melancholy? If so, may there not be other reasons? Some would blame our prevailing weather (which, however, is much better than is generally supposed). Some would cite certain tragic happenings in our history -- the Clearances, Depopulation, etc.

Some would regard the Scottish Gael as over-inclined to fatalism -- a belief in "dán", a fore-ordained and fixed destiny you can do nothing about, an attitude reinforced by certain theological doctrines of later ages. The Vikings seem to have been fatalists. Their god, Odin, had fixed everything in advance for them, but they did not regard this as justifying them in sitting still to await their inevitable "fate". On the contrary, they sallied forth, facing the unknown and all the perils of the sea, undaunted.

THE LOVE OF THE SEA

Can we ascribe the Islesman's love of the sea to our Norse ancestry? Certainly the Islesman's life is close-knit with the sea. In the words of the late Rev. Dr Roderick Macleod, "The sea makes the Islesman brave and keeps him humble." The late Rev. Dr Kenneth Macleod of Gigha once wrote:

"Probably the Islesmen owe their love of the sea more to their Norse than to their Celtic blood. The old Celts regarded the sea as a dark, mysterious power, cruel as an evil woman, but most effective as a protection against their enemies. The Norsemen, on the other hand, thought of the sea rather as 'the path to glory'; beyond the waves were strange lands and boundless wealth, waiting to be claimed by men of the necessary daring. In short, in their attitude to the sea the Celt was the better poet, the Norseman the better sailor. In their common descendants the two traits are combined: the Norse love of the sea has been deepened and variegated by Celtic fervour and imagination."

The Norseman was a strong individualist -- as the many place-names with personal names embedded in them show, and as the sagas also show. The

Highlander also is an individualist, despite the tradition of "nàbachd" (practical neighbourliness) and "gualainn ri gualainn" ("shoulder to shoulder") clannishness.

The people of the Highlands and Islands have proved themselves as emigrants and colonists, as did the Vikings in their time. The late Mr Angus L. Macdonald once wrote: "Norse realism intermingled with Celtic idealism is without doubt a trait of the Lewisian's character."

What elements in our folk-tradition and belief are traceable to the impact of the Vikings? This is a highly speculative matter, and it is difficult now to discover exactly who borrowed from whom, and what.

The Vikings were hardy and ruthless. Like all primitive and some so-called "advanced" peoples, they were also very superstitious. They had their pantheon of gods -- the personification of the powers of nature, the natural elements against which they constantly battled. The chief deity of the Western Vikings, according to Marstrander, was Thor the Thunderer, from whom the word "Thursday" comes. "Thor's hammers", small amulets, have been found in graves. Odin was the lord of life and death who appointed his fate for every man, and who had two ravens which told him everything. Hence perhaps the Gaelic saying, "Tha fios fithich agad" ("you have a raven's knowledge" -- i.e., your knowledge is supernatural or uncanny). Dr George Henderson and others have tried to trace certain of our Highland folk-beliefs and folk-customs to Norse origins, but we cannot enter into this field now. It would, indeed, be very surprising if, after half a millennium of close contact, the Norse and the Gaels did not affect each others ideas and practices.

LITERATURE AND TRADITION

Upon our literature and folk-traditions the Norse left an unmistakable impression. The long prose tale is characteristic both of the Celts and of the Norse, the tale that was told on long winter nights by the glowing fire. In Gaelic literature and tradition the Norseman is everywhere. He made war in Ireland, according to the old tales, centuries before his ships first touched Irish shores. The Fionn-cycle of tales especially has a strong Norse element, which has been thoroughly investigated by Dr Reidar Christianson in his great book on "The Vikings and the Viking Wars in Irish and Gaelic Traditions" (1931). To read J.F. Campbell's "West Highland Tales" and his "Leabhar na Féinne" is to find abundant evidence of the strong and lasting impression made by the Norse on the folk-memory of the Gaels.

In our Gaelic literature and tradition three attitudes towards the Norse may be distinguished:

(1) First, there is the Norseman as the enemy, the unwelcome stranger. There are numerous local historical traditions, usually associated with particular localities, representing the Viking as the enemy. Norse

Rev. T.M. Murchison

princesses are buried on mountain-tops (as, e.g., on the two "Beinn na Callich" or "Old Hag" mountains in Skye). There is "Uaigh nan Lochlannach" ("Norsemen's grave") at Balmacara, Lochalsh. There is "Cuala-bhan-dubhaich" ("the ridge of the weeping women"), near Broadford, Skye, where the Skyswomen witnessed the defeat of their men by the Norse. There are stories of how, in order to over-awe the natives, the Norse burned down the forests that once clothed the Isles. In my own native Kyleakin in Skye they still spoke in my boyhood of a time when from Kyleakin to Point of Sleat, some thirty to forty miles, the trees were so thick that a white horse which entered at one end of the forest could not be seen again until it emerged at the other end. And all these trees were burnt down and their charred stumps sometimes met us in the peat-bogs when we cut our peats! Lewis and Uist have similar traditions. They still tell in Kilmuir, Skye, of how MacSween killed the last Norseman in the district, Arco Bronn-mhor, who had taken refuge in the old monastic buildings on an island in St. Columba's Loch.

(2) Secondly, quite often in the ancient tales "Lochlann" is presented as a strange wonderland, and the Vikings as mythical and mysterious characters.

(3) Thirdly, there is also a tradition of pride in Norse ancestry. Nowhere is this more clearly seen than in the poetry of the famous poetess of Harris and Dunvegan, "Màiri Nighean Alasdair Ruaidh" (Mary Macleod). The Macleods are believed to have descended from Leod, a Norseman or perhaps a Gall-Gaidheal, of the 13th century, and so Mary Macleod, referring to the Macleod Chiefs, refers proudly to their Norse blood -- "Lochlannaich threun toiseach bhuir agéil" ("valiant Vikings were the beginning of your story"), and "fuil rìgh Lochlainn" ("the blood of the King of Scandinavia"). Indeed, one theory of the origin of the famous "Fairy Flag", the greatly respected Macleod talisman still proudly displayed in Dunvegan Castle, maintains that it came, not from the fairies, but from the Vikings. It is a piece of Eastern silk which became a banner. Was it the banner, "fandravager", which belonged to Harald Hardrada and which he got from his father-in-law, a Slav prince? When Harald was killed at the battle of Stamford Bridge in 1066, did his companion-in-arms, Godfrey Crovan, take the banner to the Isles? Who knows?

NORSE INFLUENCE ON GAELIC

The Norse undoubtedly left their mark upon the Gaelic language, but a recent researcher in this field, Dr Magne Oftedal, Professor of Celtic in Oslo, thinks that the Norse influence on Gaelic is much less than used to be thought. Over fifty years ago, Dr George Henderson, in his book on "The Norse Influence on Celtic Scotland", listed about 300 Gaelic words which he said were borrowed from the Norse. Dr Oftedal claims that many of these words are not from the Norse at all, and his general conclusion is that

Rev. T.M. Murchison

"the purely lexical influence" of Norse on Gaelic "is surprisingly small, when seen in relation to other linguistic influences and to the uninterrupted intercourse which lasted for centuries between Celts and Norsemen in Scotland." Taking Macbain's Etymological Gaelic Dictionary as the basis of his word-counts, Dr Oftedal found that of the Gaelic words listed in that dictionary (some 7,500), those borrowed from English made up 13 per cent. of the total; those borrowed from Latin made up 5 per cent.; and those borrowed from Norse only 2½ per cent. That is, according to this reckoning, there are twice as many Latin loan-words in Gaelic as there are Norse loan-words, and five times as many English loan-words as there are Norse loan-words. During the nine months of his dialect studies in Lewis, Dr Oftedal found not many more than fifty Norse loan-words in daily use. The majority of the Norse loan-words in Gaelic he terms "peripheral" -- that is, not at the "centre" of everyday conversation.

They are technical and specialist and mostly relate to the sea and to fishing. Among the Norse loan-words in Gaelic we may note the following examples:
Sea and coast-land. haf (the open sea), sb (a land-locked bay), uig (a creek), aoidh (a narrow passage between two lochs, an isthmus), geògha (a gully), sgeir (a sea-rock not covered by the sea), bodha (a submerged rock), eilean (island -- it replaced the older Gaelic word, innis), acairsaid (anchorage), brùchd (seaweed cast ashore by a storm), faodhal (a ford), bàgh (a bay), agal (shriek or blast, as "sgal gaoithe", a shriek or blast of wind).

Fish and fishing. trosg (a cod), langa (ling), agait (skate), geadag (a large trout or young salmon), cnòdan (gurnet), carabhannach (a red sea-fish, marine perch?), ucas or uca (a large coal-fish), saoidhean (young coal-fish), tàbh (a hand-net or landing net), dorgha (a hand-line for fishing).

Sea birds. sgarbh (cormorant), sùlairc (solan-goose).
Ships and sailing. bàta (a boat), bàrlinn (a galley), sgoth (a skiff), seòl (sail), stiùir (rudder), ailm (helm), agòd (sheet of sail), rangán or reangan (timber ribs of boat), tobhta (thwart or seat in boat), rac or racan (a ring running freely on a mast to which the yard is attached), stagh (a stay), sùdh (seam of a plank), stoc (gunwale of boat), acair (anchor), lunnan (launching rollers), sgioba (crew).

House and furnishings. tobhta (roofless walls or site of ruined house), gàrradh (stone wall or fence), clobha (pair of tongs), lobhta (loft or attic), uinneag (window), cnèbilt or creapailt (a garter, "knee-belt").

Agriculture. lot (a croft or small piece of land), tàl (adze), locair (a plane), sgeilm (a chisel), risteal (a plough), molltair (miller's share of grain), staoig (a chop, piece of meat), toirsgeir (a peat-cutter), rìghan (a pile of two or three peats set on end to dry), bac (bank) (as in bac-mòna, peat-bank), sìoman (a rope, especially of heather), gearraidh

(a small piece of land surrounding a house or shieling). In Sutherland three words derived from Norse are "husgus!" (used by dairy-maid when calling a cow), "tundhi" (used when calling a bull), "tìrr hi" (used for driving away cattle).

Miscellaneous. iarla (an earl), tràill (a slave: this replaced the older Celtic "mcg"), rabuidh (a neighbour), mòd (a court of justice), sgillinn (a penny, originally a shilling), àmunn (a warrior, originally a steward or tax-gatherer or royal official), lagh (law), bòcan (hobgoblin), uruisg (monster), sgudal (rubbish), fuigh! (exclamation caused by unpleasant smell), ramsachadh (searching, ransacking), crùb (to crouch), bìdeadh (biting), tapadh leibh (thank you), cha tug e taing air (it did not affect him at all).

The late Mr Kenneth Mackenzie of Barvas, Lewis, over fifty years ago noted the following as of Norse origin. The word "buanna", which he defines as "an idle person who lives on the best that his neighbour can afford" and which the Rev. Dr. M. MacIenman (in his Dictionary) defines as "a billeted soldier, a mercenary developed into a parasite, an idler", Mackenzie derives from the Norse bandi a farmer, but Oftedal rejects this. Mackenzie also cites what he calls the only Norse numeral in Lewis -- trithir, meaning three persons collectively (like modern Gaelic trìthir) from Norse thrír. He says it is obsolete but is preserved in Ness in a verse ascribed to Donald Morrison, son of the famous Brève:

"Dh'iomarainn fear mar fhear ri dithis,
 'S nam b'fheadar e, mar fhear ri trithir."
 (I would row the boat against two,
 and, if need be, against three).

Quite a number of vituperative or abusive words are derived from Norse, especially in the Gaelic of Sutherland. E.G., a thìlotar (you knave!), slabhcar (a spiritless fellow), dais (a blockhead -- in Rob Donn's poems), colbhar (a greedy fellow -- also in Rob Donn), glutar (a glutton), amhlair (a dunce). In my native district I have heard "a thrìll!" (you slave!) used in scolding. Does not all this suggest reminiscences of the rough manners of the Vikings in their dealings with their Gaelic inferiors? Driepail (busy) and gleadhraich (din, from Norse gladir, merry-making at a festival) carry over the centuries the suggestion of hard work and noisy ploys!

In addition to the Norse influence on Gaelic vocabulary, Oftedal says that "It is a well-established fact that the sound-systems of many Scottish Gaelic dialects bear traces of a very strong and thorough-going interference from Norse." In particular, he says, "Lewis intonation bears a striking resemblance to the tonal pattern of my own south-west Norwegian." The Lewis pronunciation of slender "r" as "th" may be a Norse feature. So also, some scholars maintain, is the pronunciation of initial "sr" as "str" in northern

Gaelic, e.g. sruth (a stream), sròn (a nose), srath (a glen), sreang (a string), sreath (a row), srian (a bridle), pronounced respectively as sruth, stròn, strath, sreang, sreath, srian. Professor Kenneth Jackson remarks that among the features in Scottish Gaelic which, not being in Irish Gaelic, may be due to Norse influence is what is called "pre-aspiration" of p, c, t -- that is, inserting an h-sound before these letters in, e.g., ceap (ceahp), cat (caht), mac (mahc). Dr Jackson has also shown how "Common Gaelic", the common ancestor of all three (Irish, Gaelic, and Manx), divided first into Eastern Gaelic (Manx and Scottish Gaelic) and Western Gaelic (Irish Gaelic), Manx and Scottish Gaelic remaining more akin to each other than either is to Irish Gaelic. Eastern Gaelic became less complicated and more simplified than Western Gaelic, and Dr Jackson says it is tempting to regard this as due to Norse influence, but he also points out that this simplification occurred later than the Norse period and it also occurred in dialects of Gaelic outwith the areas of Norse influence.

NORSE PLACE-NAMES

The most obvious indication of the Norse occupation of certain areas of Scotland is to be found in the place-names. It has already been remarked that the proportion of Norse place-names ranges from almost 100 per cent. in the Northern Isles to 11 per cent. in Arran.

It would seem that the Norse usually accepted the existing names of the larger islands, while giving them a Norse spelling. Shetland -- long really a part of Norway -- lost its old Celtic name of "Innis-Cha" ("island(s) of the Cat-folk") and was renamed Hjaltaland (in Gaelic, Sealtainn). Orkney retained its pre-Norse name of "Innis-Orc" (island(s) of the Boar-folk"), Orkney and Shetland together were called in Norse "Nordreyar" (The Northern Isles).

The Hebrides (recte "Hebudes") were called the "Sudreyar" (Southern Isles), whence comes the title of the Bishop of Sodor and Man (that is, the Southern Isles or Hebrides and Man). Centuries later people forgot what "Sodor" originally meant, and in a Description of Iona in 1693 we find it stated that "A considerable city was in the Isle (of Iona) of old called Sodora, the vestiges whereof are yet visible by the port and streets thereof. It lay in the midst of the Isle upon the east coast."

Skye, Mull, and Islay bear today the same names they bore centuries before the Norse arrived upon our coasts.

The smaller islands the Norsemen mostly re-named. The ending "a", "ay", or "ey" represents the Norse word for an island, while the first part of each island-name may be the name of a person, or a bird or animal, or a descriptive term. To several islands the Norse gave the name "Orfirisey" ("ebb-tide-island", that is, a tidal island). The name has developed into

Rev. T.M. Murchison

the Gaelic "Oro'osaigh" (note the hiatus), in English "Oronsay" and "Orosay". There are nine or ten Oronsays along our Scottish coasts.

A small island adjacent to a larger one the Norse likened to a calf alongside its mother-cow and called "Calf-island", and so we have a small island, "Calbh", in Tobermory Bay, Mull, and the Calf of Man.

To quite a number of islands the Norse gave the name "Fabbay", meaning "hermit's island." These hermits were ecclesiastics or monks of the Celtic Church who chose to live a solitary life, usually on small islands, and we may take it that each island to which the Norse gave this name had a hermit on it when they first made contact with it. Akin to this word is the word "Papyl" in its various forms, meaning a monastic establishment. There are in the Orkneys and Shetlands five Pabbays and four Papyls, and in the Hebrides six Pabbays and two Papyls.

Many islands bear the names of persons -- perhaps in each case the name of the first Norse Owner of the island. E.G. Eriskay (Eric's isle), Bemera (Bjorn's isle -- there are several of these), Groa (Groa's isle -- Groa was a woman). Some islands have the name of an animal, e.g. Jura is "Dihraidh", "deer-island." Some have bird-names, e.g. Scarba (cormorant-island). Other names of interest are Lingay (heather-island) and Flotta (flat-island).

This can be a fascinating subject, but we must not spend too much time over these Norse place-names. The word "eilean" (island) is from Norse ("ey-land") and has displaced the older Celtic word, "innis", which in modern Gaelic is used for a meadow rather than an island.

Some Norse elements in place-names worth noting are these: vick (a bay or inlet: Wick, Uig), vagr (a bay or creek: -wall, -voe, bàgh), nes (a promontory: Caithness, Durness, Duirinish), gja (a ravine or cleft in coastline), eigh (an isthmus: Aith, Eye in Lewis), klettr (a rock or cliff or rocky bank: Cleat), bakki (a bank), dalr (a valley), fjall (a mountain: fell, -val), fjordr (an inlet of the sea: Firth, -ort, Snizort, Seaforth, Amisort), a (a river: Grimersta, Laxay), bolstaðr (a farmstead: -bost, Habost, Carbost), setr (a house, home-stead) and saetr (a shieling or out-pasture) (now indistinguishable but found in Shader, Linshader, and similar names), stadr (a settlement or abode: Crablista, "Croule" abode", Mangarsta, "Mangar's abode"), borg (a fort), byr or by (a farm: Borpie, hamarr (a rock-wall: Hamar in Skye), kvi (an enclosure for cattle), gadhr (an enclosure), skaldi (a hut, shed, or great hall: Skail, Scalloway).

In Lewis the word "gro", from Norse "grof" (a pit or ravine) is found in no less than 63 stream-names, e.g. Disgro (at Boive), Botagro (at Shader).

A miling-place (in Gaelic "buaille") was in Norse "stodhull". So in Barra we have Tangasdale, which stands for "Tangastodhull", meaning the

Rev. T.M. Murchison

milking-place near a headland.

Enough has been said, however, to show that the impact of the Vikings on the Celts of Scotland has been varied and enduring. They have helped to make us what we are, for good and for ill, as individuals and as a people.

Rev. T.M. Murchison

LEVEZON AR VIKINGED WAR GELTED BRO-SKOS

gant ar Rev. T.M. MURCHISON

En 8t kantved goude H.S. eo e krogas Norziz da gaout levezon war ar vro a zlee dont da vezañ Bro-Skos; e-pad pemp kant vloaz pe dost e padas al levezon-se, betek Emglev Perth e 1266, pa voe sinet, goude trac'hidigezh Norziz en emgann Largs e 1263, ez afe an inizi Hebridez gant kurunenn Bro-Skos. E-pad daou c'hant vloaz all e chomas c'hoazh an Orkneys hag ar Shetlands dindan bez' henniezh Bro-Norge, a-raok ma taufent, en eil hanterenn ar XVvet kantved, dindan galloud ar Gurunenn Skosat. Arabat e vefe krediñ, avat, e paouzas al levezon norzat er c'hornioù-bro-se d'un deiz merket-mat, bezet 1266 pe 1468.

Daoust ma tle ar brezegenn-mañ bezañ diwar-benn an dibennoù eus aloub-erezh Norziz, bez' e c'heller marteze ober meneg, buan ha buan, eus an abegoù e zo bet da argadenn ar Vikinged en hon enep, hag eus an istor anezhi.

Ar Vikinged a oa anezho henwerzhourien ha brezalourien war-voe a guitas, en o "bagoù hir", fiordoù Skandinavia avit mont d'ober beajoù risklus a-hed aodoù Europa ar C'hornog hag an Inizi Breizhveurek.

Da gentañ en em ziskouezjont a vagadoù distag, o tagañ trumm an aodoù estren, met diwezhatoc'h e krogjont da ziazazañ e lod eus an douaroù a weladennent.

War-dro dibenn an 8t kantved eo e voe graet anaoudegezh da gentañ gant ar Vikinged laeron-voe. E 793 setu anezho da dagañ manati Lindisfarne, o tistrujañ an iliz, o lazhañ hag o veuziñ ar venec'h hag al leanezed. Ar bloaz war-lerc'h e tagont nouspet enezenn war aodoù Breizh-Veur. E 795 e lakaont en arigrap Rechru, e-kichen Dulenn, aodoù Kembre, Iona hag enezenn Skye. E 806 e vez taget Iona adarre - bet dija argadet meur a wech, - ha lazhet 48 manac'h. En em dennañ a reas an Tad-Abad eus Iona ha mont da vevañ e Kells en Iwerzhon, hag eus Iona ez eas pennarter an lliz Keltiek e Bro-Skos da glask repu e Dunkeld.

Prouet eo bet e oa deut Skandinaviz da Vreizh-Veur evel kenwerzhourien a-raok dont evel tegerien. War a hañval ivez, meur a wezh ne dagent ar c'hèriad-ennoù war ribl ar mor nemet evit kaout boued. O tilestrañ en ul lec'h bennak, bez' e veze ar boaz ganto da strollañ an holl loened-korn, da lazhañ anezho war an aod, da leuniañ o charnelloù gant ar c'hig fresk - ha gwazh a se evit an neb eus ar vro a glaskje stourm outo. An doare-ober-se a oa anvet "strand-hogg", ha ne oa ket ur boaz gwallscuezhus en amzer-se pa oa kement-mañ da reolenn-acur, evel ma lavar Wordsworth diwar-benn Rob Roy : "an neb en deus

Rev. T.M. Murchison

nerzh, ra gemero; an neb a c'hell, ra viro !"

Buan e voe dizoloet gant ar Vikinged e oa un doare da ober yalc'h kalz aesoc'h, primoc'h ha suroc'h - zoken ma oa dañjerusoc'h - eget labourat an douar pe pesketa pe zoken ober kenwerzh : hag e oa laerezh traoù ar re all. Kavet e voe buan ganto, ivez, e veze pinvidigezhioù bras - listri aour hag arc'hant, bravigoù, kinkladurioù, dilhad kaer - da laerezh er manatioù a-hed an eod.

Kent pell e krogas ar Vikinged d'en em ziazezañ war an aodoù, da neb-eutañ evit ur pennadig-amzer hepken, evit ma vefe aesoc'h dezho ober tagad-ennoù-skrapañ tro-dro; ha goude-se, en em ziazezañ da vat an enezennoù, pe war ar begoù-douar; ha goude-se c'hoazh en em lakaat da sevel gant ar steroù ha mont da ziazezañ en argoad.

PERAK E TIVROAS AR VIKINGED ?

Ha perak 'ta, dres d'ar mare-se, an 8t kantved, eo deut ar Vikinged d'en em deurel er-maez eus Skandinavia ha da blavañ war pobloù all Europa ar C'hornog koulz ha d'en em lodañ e Rusia, war-du ar reter ?

Daou abeg zo da gement-se. Da gentañ, ur vro nozh ha yen e oa Skandinavia, ur vro diaes bevañ enni, ha diouti e save gwazed ha merc'hed kalet, leun a fiziñs ha leun a intrudu. Ar boblañs o kreskiñ pa oa bihan ar pinvidigezhioù-natur, e oa ret mat e vije divroadez, e vije klasket douaroù nevez, lec'hioù nevez da sevel ti, andonioù nevez a vuhez.

D'an eil e oa deut Norziz, anezho pesketourien kenkoulz ha labourerien-douar, da vezañ severien-vagoù eus an akuitañ-holl. Dreist-holl pa veze fardet ganto, evit o bagoù, keinoù dispar, a vije bet, hepto, risklus-bras mont d'ober beajoù hir war vorioù dirollet. Ha berrek-tre e oant war ar bageal.

Gant-se, rediet ma oant gant gwask-diabarzh o bro, skoazellet gant doareoù an natur hag an arboellerezh, ha barrek ma oant da ober ha da gas war-raok bagoù gread diouz ar morioù bras, ez eas Norziz etrezek an donvor. "Ijinañ a rejont un doare bag, un doare bageal hag un doare spered hag a voe dezho an nerzh da dalañ ouz ar mor : bez' ez int bet ar c'halonkekañ bleizimor a zo bet gwelot biskoazh ar bed."

D'ar mare-se, ivez, a c'helle stad an traoù en Europa ar C'hornog lakaat Norziz da soñjal e oa deut evito ar mare mat. Ez-politikel e oa disrannet ha gwan, an holl vroioù e Kornog Europa. Savet en doa Charlez Veur un impalaerezh vras - hag a oa en em vrzuznet e rouantelezhioù enebour diouzhtu goude e varv, ken o c'hellas Norziz taurer o zroad e Bro-C'hall : dont a rejont da vezañ gallegerien da sevel eno ur c'horn-bro anvet Normandia ha, troet da Normanen, ez aloubjont Bro-Saoz ha Bro-Skos, o tegas ganto ar c'hladalc'halezh.

E Bro-Saoz e oa seizh rouantelezh vihan, alies o vrezelianañ an eil a-enep eben, an eil pe eben o ren, tro-ha-tro, gant rouanez ha gant harzoù o kemmañ dibaouez. En Iwerzhon e oa meur a veuriad ha meur a roue bihan, gant emgannoù diastal, rak ne oa ar gelloud gant ar Roue-Meur nemet dre anv.

E Bro-Skos ivez n'he doa ket tizhet c'hoazh ar stabilder hag an under

politikel. En 8t kantved e oa anni peder rouantelezh.

Eus ar Firth of Forth betek an hanternoz e oa rouantelezh ar Biktad, anni ar Shetlands, an Orkneys, Gwalarn ar c'hevandir, hag Hebridez an Hanternoz. Piv oa ar Biktad, eus peloc'h e teuent, passet yezh a gomzent, - setu aze ur gudenn eus an diaesañ. Evel ma lavaras an Dr F.T. Wainwright, ne doa ar gudenn-se nemet "ur vered a c'houlakadurioù diskaret". Ha bez e c'hellomp lavarout, ouzhpenn, e talc'h lod eus ar goulakadurioù diskaret da sevel o fenn adarre !

E gevred Bro-Skos, eus ar Firth of Clyde betek Bro-Saoz an hanternoz, e oa rouantelezh Brezhoned Strathclyde. A-raok ar mare-se e oant bet mistri war greistaiz a-bazh Bro-Skos, met deut e oa o lodenn-vro da vezañ strishoc'h.

Er pezh a zo hiziv an deiz Argyll hag an enezennoù stag outañ, e oa neuze rouantelezh Dalriada, savet gant Skosiz, pe Gouezeled, Iwerzhon, hag o doa kaset ar Biktad er-maez eus ar c'horn-bro-se.

Er mervent, eus ar Firth of Forth betek Bro-Saoz an hanternoz, e oa rouantelezh Norzhumbria, savet gant an Angled, hag int deut eus ar c'hreistaiz, oc'h argas ar Vrezhoned war-du ar c'hornog.

Er Skos disrannet-se, e-lec'h ma veze alies ar peder rouantelezh o stourm an eil a-enep eben, e teuas ar Vikinged. Soñjal a ra d'an It. N.K. Chadwick e c'hell bezañ bet un dra all c'hoazh o vroudañ ar Vikinged da ziskenn war an aodoù atlantel-se : strollad-bagoù ar Frized, a oa an tu-kreñv gantañ e Mor an Hanternoz, a oa bet damzistrujet gant Charlez Vartel e 774 hag, eus an tu all, e oa strollad-bagoù ar Biktad, hag a wareze an Orkneys hag ar Shetlands, war an diskar ivez. Hentoù ar mor a oa, a-se, digor d'ar Vikinged.

PELEC'H E TIAZEJONT

Ar pastelloù-bro a ziazezas ar Vikinged enno a voe, e Bro-Skos : 1.- Inizi an Hanternoz (Shetland hag Orkney) hag a voe, evel just, ar re gentañ tizhet ganto pe gitañjont o bro da vont war-du ar gevred; 2.- Inizi ar C'hornog, pe Hebridez, gant ur wrimenn strizh a-hed an aod kornogel eus Beg-Douar ar Gounnar betek Kintyre; 3.- Caithness ha Sutherland; 4.- Galloway, ar c'horn eus Bro-Skos ar muiañ er gevred.

Bez e voe, a dra sur, lazhadeg ha reuzeudigezh, met n'eus prouenn ebet e vije bet kaset da get ar boblañs er c'hornioù-bro ma touaras ar Vikinged. Sur-mat e teujont da vezañ mistri ha renerien, met ezhomm o doa eus tud ar vro evel sklaved pe servad da labourat an douar ha da roañvañ er bigi, hag ezhomm o doa eus merc'hed ar vro evel gwraez. Zoken al lec'hioù poblet ar stankañ gant Norziz, da lavarout eo ar re zo ar stankañ enno hiziv an deiz an anvioù-lec'h a orin norzek, n'eo ket sur tamm ebet a vefe bet lazhadeg pe argaset da vat ar boblañs. Marteze ne oa ket eno tud o chom, pe e oa nebaet a dud o chom.

Meur a anv a oa roet d'ar Vikinged gant ar Galled. Anvet e vezent Na Lochlannaich, Lochlann o vezañ an anv roet da Skandinavia, an orin anezhañ o vezañ dianav. Anvet e vezent ivez Goill da lavarout eo estrenien. E gouezeleg

e vez anvet c'hoazh an Hebridez-Pellañ Innse-Gall, da lavarout eo Inizi an Estrenien, hag a-hed hon aodoù e c'heller kavout anvioù evel Rubha nan Gall (beg-douar an estrenien), Camus nan Gall (Pleg-Mor an estrenien), hag Fileann nan Gall (Enez an estrenien).

Quzhpenn-se e ouie ar Guezeled ober an diforc'h etre daou seurt Gaill. Bez e oa ar Fiann-ghoill, estrenien wann, hag a oa, war a greder, Norziz, hag an Qubh-ghoill, estrenien zu, hag a oa, war a greder, an Daned. Ne ouzer ket hag-eñ e oa dicet an anv-gwan (Fiann pe Qubh) da liv o blev, da liv o gouelioù pe d'un dra bennak all.

E-barzh Levz Clanranald, savet meur a gantved zo hag o tanevellañ darvoudoù c'hoarvezet pell amzer a-raok, e c'heller lenn e oa, da vare Somerset, Roue Argyll en 12^{vet} kantved "an holl inizi eus Manav d'an Orkneys, hag an aod a-bazh etre Dumbarton ha Sutherland, e dalc'h Skandinaviz, hag e oa bet rediet an Guezeled chomet bev da glask repu er c'hoadoù hag er menezioù".

AR PROUENNOU

Ar prouennoù hon eus diwar-benn ec'honder ha braster emled Norziz e lodennoù zo eus Bro-Skos zo tri doare anezho : prouennoù hendraouriezhel, dielloù kozh, iwerzhonat koulz ha norzat, hag anvioù-lec'h.

Bez'ez eus, a-hed hon aodoù, evit an hendraour, lies roud eus ar Vikinged. Bezioù norzat a c'heller kavout niverus en Inizi an Hanternoz, met en Hebridez n'eus bet kavet betek-hen nemet un div zousenn bennak anezho. Lod zo "bezioù gant begoù", an den marv o vezañ bet beziet en e lestr. Rifvedoù-houarn zo bet kavet enno, armoù, klavioù, binvioù, kinkladurioù evit paotred koulz ha marc'hed, pezhioù-moneiz hag a-wechoù relegoù ur marc'h. Meur a yalc'had vras a bezhioù-moneiz zo bet kavet, dreist-holl unan a oa anezhi ouzhpenn kant pezh arc'hant, e-kichen ar Storr Rock e Skye. Bez' ez eus ivez an teñzor norzat marzhus kavet e parrez Uig, e Lewis, e 1831 - war-dro seikont pezh-gwezboell kizellet en olifant leon-mor, gant enskantadurioù ruz, anezho marteze stal ur marc'hadour norzat. Trevadennoù norzat n'eus bet kavet diouto, betek-henn nemet en Inizi an Hanternoz hag e Caithness, an div muiast-anavezet anezho o vezañ kêriadenn norzat ken brav Jarlshof, er Shetland, hag ur gêriadennig all e-kichen Freswick e Caithness. En daou anezho ez eo heverk ur seurt "ti-hir", hañval-tre ouzh an "tiez-du" savet en Uheldirioù en amzerioù tostoc'h ouzhpenn. Ma stager anv an Norzzed ouzh ar c'hreñlec'hioù-maen, anvet dun, hag a gaver en Uheldirioù hag en Inizi, ha ma c'hell bezañ gwir int bet arveret gant an Norzzed, hañvalout a ra koulskoude e oa diouto a-raok donedigezh an Norzzed.

An dielloù skrivet zo daou rumm anezho, ha gant disfi bras e tleer studiañ an eil rumm koulz hag egile. Diouzh un tu ez eus an danevalloù iwerzhonek, savet gant tud-a-iliz, hag ar re-se, o vezañ gouzañvet kement diwar doarn Norziz, a oa troet un tammig-mat a-enep d'ar Vikinged, anet eo gouzout. Diouzh an tu all, ez eus Sagaidoù Norziz, danevalloù meur e komz-plaen, o tisplegañ kurioù an amzer gozh, savet pell goude an darvoudoù ha troet a-walc'h da ziskouez an traoù bravoc'h ha brasoc'h eget na oant.

Diouzh ur manac'h iwerzhonat e teu dimp ar peder gwerzenn fromus-mañ, kavet en un dornskrid eus an 10^{vet} kantved :

"Put eo an avel hanozh,
Fuilhañ 'ra blev gwann ar mor bras;
N'em eus ket aon e ve treuzet Mor Iwerzhon
Gant brezelourien didruez Lec'hlan".

Setu aze un den dizifenn hag a oa laouen gant ar goventenn peogwir e c'hallfe mirout ouzh ar Vikinged da zont war-du ennañ.

Dre ur saga hon eus an taolennadur bev-tre eus drasterezh kriz an Hebridez gant ar Roue Magnus.

"En ur c'hoari e save ar flammoù war-du an oabl a-us da Liodus (Lewis); mont a reas Magnus da begañ an tan en Ivist (Uist); koll a reas an difennourien o buhez koulz hag o madoù. Argadif a reas Sgidh (Skye) ha Tyrvist (Tiree) ... Ar v-Mylsk (tud v-Mull) a rede kuit gant ar spont. Don e plasennoù Sandey ez eas d'ober brezel. Mogaed a blave a-us da Il (Islay) : paotred ar roue an hini eo e oa boued d'an tan. Pelloc'h er c'hreisteiz, tud Sanntiris (Kintyre) a stoue dindan dremm ar c'hleze. Ober a eure da v-Manverje (tud Vanav) kouezhañ".

Evit pezh a sell ouzh an anvioù-lec'h, kement a zo ezhomm lavarout bremañ eo ez eo brasoc'h an dregantad anezho an hanternoz, o vont bihanoc'h dre ma tiskenner war-du ar c'hreisteiz. Er Shetland hag en Orkney e sav an anvioù-lec'h norzek da 100 dre gant pe dost; e Lewis ez int 80 dre gant, en Uist an Hanternoz hag e Skye 66 dre gant, en Islay 33 dre gant, e Kintyre 20 dre gant hag en Arran 11 dre gant.

Etre 780 ha 850 eo e touaras hag e tiavezas ar Vikinged er Shetland hag en Orkneys. Mestroniañ a rejont ar vro, hep poan abet sur-mat, rak ast diester e oa ar boblañs eno, war a hañval. Paganed e oa ar Vikinged neuze, ha da get ez eas ar Gristenizh a-pad ur pennad. Se zo diskouezet gant an dizoloadennoù pouezus graet nevez zo en enezenn St. Ninian, er Shetland : ur ouelezennad bezioù pagan a zo etre div ouelezennad bezioù kristen, lod koshoc'h, lod nevesoc'h, gant ur mell teñzor-iliz hag a oa bet, anet eo, kuzhet ouzh ar Vikinged. Dont a reas an Norzzed da vezañ yezh nameti Inizi an Hanternoz ha chom e reas ar rannyezhoù Norn en implij er Shetland betek an 18^{vet} kantved, ha betek ar 17^{vet} kantved en Orkneys, pelloc'h c'hoazh en inizi digenvesoc'h, ha lezet eo bet ganto o merk war brezeg eneziz hiziv an deiz. An Orkneys a voe anezho un earldom pe dugelezh, e-pad meur e renziad, a-wezhioù o ren war an Hebridez, hag a wezhioù all o ren war Caithness ha lodennoù zo eus Sutherland ha zoken war bastelloù all c'hoazh eus kevandir Bro-Skos.

NORZIZ EN HEBRIDEZ

Ne lavar ket deomp an Istor kalz tra diwar-benn trevadennerezh an Hebridez gant Norziz. Eno o deus kavet ur boblañs o perc'hennañ an douar endeo, hag avel renerien en am lakjont warni. Derc'hel a reas ar gouezeleg da vezañ komzet e-kichen an norzeg, hag a-benn an diwez e c'hounezas ar yezh keltiek an trec'h

dre levezon, anat, ar mammoù gouezelek war ar vugale ganet dezho gant an tadoù norzek. Ur ouenn vesket, ar Gall-qhaidheil, lednorzek, ledgeltiek, en em stummas en Hebridez hag en Iwerzhon, kalz eus an dud-se oc'h en em ziazezañ e korn-bro Galloway. Gouezeleg a gomzent, kentoc'h eget norzek, met, hervez an It. Chadwick, ur gouezeleg pidjin ne oa ken anezhañ, a veze graet dioutañ gic-goc gant Iwerzhoniz. E Galloway e voe komzet gouezeleg betek ar 17th kantved.

Eus an Hebridez, an Orkneys hag ar Shetlands, e tivroas kalz Norziz, gant o mevelien gelt, da Island, ha goude-se eus Island d'ar Groenland ha da Amerika an Hantarnoz, a voe dizoloet ganto 500 vloaz a-raok Kristof Columbus.

En eil hanterenn an 9th hag an 10th kantved, e teuas an Norzed, paganed anezho betek-henn d'en em dzeññ mui-pe-vui ouzh ar gatoligiezh, marteze dindan levezon marc'hed ar vro.

Pa glaskomp empennañ petra oa an Norzed en Hebridez, ez eo ret kompren e oa diouto ur bern rouanez vihan, renerien vihan, pep e anezenn dezhañ pe e enezeg. Roue Norge, pe e eiler, Earl Orkney, pe Roue Manav hag an Inizi, a veze gantañ ur meni aotrouniezh war gement-se, met ret eo kompren e oa kalz frankiz gant an holl, hag eus an amzer-se marteze eo e teu an dro-lavar ouez-olek : "Is righ qach duine 'na thoiqh fhéin" (Roue emañ pep den en e di). An hini anavezetañ a-douez Rouanez Vanav hag an Inizi a oa Godfrey Crovan, den-meur an Istor manavat, anavezet gwelloc'h dindan an anv a Roue Orry, a varvas en Islay e 1095 hag a renas e ziskennidi e-pad tost daou c'hant vloaz, betek nebeut amzer goude emgann Larqs e 1263.

Un anv pouezus all en istor an alouberezh norzat en Hebridez zo hini ar Roue Magnus e Zivskez Noazh (daoust ha dougen a ras ur c'hilt ?), hag a zraostas Lewis hag an dilerc'h eus an Hebridez, dre an tan hag ar c'hleze, e 1098, evel m'hon eus lavaret endeo, o klask spontañ ar renerien norzat demzieub en o inizi bihan, kent bezañ lazhet e bro-Ulad, e 1100, d'an oad a dregont vloaz. Brudet eo en hengounioù ha danevellerezh Iwerzhon ha Skos.

Un anv bras all c'hoazh eo hini Somhairle Mór, hag a oa a orin led-norzat ha ledouezel. Dont a raas da vezañ Roue Argyll, trec'hiñ Roue Manav hag an Inizi en un emgann war vor, ha kemer dindan e velli Hebridez ar C'hreisteiz - eleze an inizi er c'hreisteiz da Ardnamurchan. E 1164 e savas gant ar stêr Clyde, 64 bag dindanañ, betek Renfrew, da dagañ Roue Skosiz, met lazhet e voe, pe en emgann, pe dre drubarderezh. Dioutañ e tiskennas ar re a voe tiarned an Inizi er c'hantvedoù da heul, an dudad Domhnall, ha meur a dudad all en Uheldirioù.

Dedennus eo teurel avezh e oa e Ti ar c'h-Keys, sened Manav, en derou-holl, 32 ezel - 16 eus Manav, 8 eus an Inizi-Pellañ (eleze ar re en hantarnoz da Ardnamurchan) hag 8 eus Hebridez ar C'hreisteiz. Goude ma voe kemeret Hebridez ar C'hreisteiz gant Somerled (Somhairle) e tiskennas niver ar c'h-Keys eus 32 da 24. Diwezhatoc'h c'hoazh, pa voe kollet an Inizi-Pellañ, e voe anvet gant Manaviz an 8 dileurid hag a zeue, en a-raok, diouzh an Inizi, e doare ma'z eo chomet 24 ezel e-barzh Ti ar c'h-Keys betek an deiz a hiziv.

PEZH ZO CHOMET WAR-LEERC'H NORZIZ

Petore levezon o deus bet ar Vikinged war Galted Vro-Skos ? Petore heuliedoù, mat pe fall, a zo bet d'o alouberezh gwadaek ha d'o femp kant bloavezhied trevadennerezh en hor bro ?

An heuliad pennañ ha pouezusañ eo a voe dizrannet Skosiz ar c'hevandir diouzh Iwerzhon, diouzh Bro-Skoz, diouzh Europa a-bezh e-pad ur c'hantved hant, hag e voe atizet unvanadur politikel Bro-Skos gant tagadenn ar Vikinged.

Diseas eo empennañ petore levezon zo bet war ar vuhez kevredigezhel, arboellerezhel, politikel, ma c'heller ober gant gerioù zo komand-all eus an amzer-vremañ. Arabat eo dimp rannañ an traoù en un doare re sklaer ha re resis. Dre vras, framm ar gevredigezh keltiek a oa ar Baile (pe kêriadenn), enni un ugent tiegezh bennek, hag a oa rannet e "palevarzhoù" (ceathramh) hag "aizh-vedonnoù" (ochdamh). Hañvalout a ra Norziz bezañ degemeret ar framm-se, goude kemmñ an anvioù evit lakaat aasoc'h ar sevel-tailhoù. Un dall (pe scat) un oifad arc'hant a oa savet diwar pep baile, hag a zeuas diwar-se da vezañ anvet ur pastall-oifad (e gouezeleg tir-una, un anv a zo bet miret en Una-na-Cille da skouer e Skye hag en Unganeba en Uist an Hantarnoz). Ar pastall-oifad a oa rannet en ugent pastall-gwenneg (pep unan o paeañ ur gwanneg-arc'hant evel scat), hag int isrannet e pastalloù hant-gwenneg ha pastalloù diner, anezho anvioù hag a gaver e lec'hioù evel Pennvaown, Pennvaogel, Laffin (lethphighinn) ha Fecirling.

Aketus ez eo bet studiet an difennoù-mor norzek e Manav hag an Orkneys, ha klasket ober an hevelep studi an Hebridez, met rouez eo an testenioù, ha ne c'heller ket kaout ur mennoz sklaer diwar-bann kement-se. Bez e c'heller goulenn ouzh an-unan hag e oa tu da sevel ur raktres kenemzifenn en Hebridez, gant kement a renerien vihan e kement an inizi. Ne c'heller ket cham hep goulenn ouzh an-unan un dra avat : petra a vije daut istor an Hebridez da vezañ mar bijent chomet e-barzh rouantelezh Manav hag an Inizi, ha bet o lod er riez politikel dieub a zo bremañ hini Vanav.

Daoust dezho bezañ, en derou, paganed, e oa gant ar Vikinged reolennoù strizh a vuhez vat. Bez' o doa, evit an amzer-se, ur sevenadur uhelziornet hag ur barnerezh renket-mat ha diouto o-unan. Rannet e oant, evel Gouezelad Bro-Skos, evel Iwerzhoniz, ha sur-mat evel ar Biktet ivez, e tri renkad kevredigezhel - daoust na oa ket an tri renkad-se dizrannet ken sklaer-all marteze - ar renerien gant ar gwirioù war an douar, an dud dieub, hag ar gouerion, a oa sklavet pe served. Gant Norziz e oa un doare perc'hennañ-douer gant an hinienn a zo c'hoazh en arver an Orkneys. Marteze ez eo bet perc'hennet an Hebridez hevez an doare-se e-pad ur pennad-amzer met n'eus testenid diarvar ebet. E-touez ar Galted, er c'hontrol, e oa perc'hennet an douar a-gor, gant ar meuriad. Hervez W.F. Skene, gant ar Galted ivez, e chome ar galloud-ren diwar hêrezh an un tiegezh, met diwar zibab e teus d'an hinienn, gant ma c'helle, a-wezhioù, ar breur bezañ kavet gwelloc'h eget ar mab, da skouer; ha n'o doa ket ar marc'hed ar gwir da ren. E-touez Norziz, an enep, e oa gant ar mab henañ ez as ar galloud, ha ma ne oa mab ebet e c'helle ar verc'h kemer ar reneriezh. Betek pe boent e voe

mesket en doareoù-se en urzhiadur an dudad, diwezhatoc'h, zo ur gudenn re luziet evit he studiañ amañ.

Un dra a reas, diogel, ar Vikinged eo kement-mañ : degas gwad navez er meskad keneloù a oa endeo e Bro-Skos, keneloù rakkeltiek, Piktod, Gouezaled, Brezhoned, Angled hag an dilerc'h. Eneziz hag Uheldiriz a zo, hiziv an deiz, ur bobl mesket-tre, gant kalz gwad norzat, daoust ma n'eus ket, anat eo, kement ha-kement e pep lec'h. Testeniet eo an elfenn norzat en hon hendadalezh gant ur bezn anvioù - pezh na dalvez ket kement ha lavarout ez eo a ouenn norzat kement hini a zo gantañ un anv norzek. E-touez ar reganvioù norzek hon eus - ha teurel evezh int bet saoznekaet alies dre gemer un anv biblek da gevatal dezho : Tormod (Norman), Torcuil (Torquill), Goraich (Godfrey), Ragnall (Ronald), Squire (Zachariah), Iomhair (Iver), Ruarich (Roderick), Somhairle (Somerled). Rouesoc'h eo an anvioù banal (dalc'hit soñj e timeze Norziz peurliesañ gant merc'hed kelt), an hini anavezetañ anezho o vezañ Ragnall pe Ragnaid, eus an norzeg Ragnhildis, saoznekaet e Rachel. Kalz anvioù tiegezh pe anvioù tudad a orin norzek zo : MacAskill, MacAulay, MacLeod, MacRaid, MacSween, MacIver, Lamont, Nicolson, hag all.

Daoust hag hon eus bet da hêrezh, war un dro gant hon anvioù hag hor gwad norzat, un nabeut stummoù havek en hon spered ?

Kavet e vo tud evit lavarout a teu d'ar gouezel eus e wad norzat an dristidigezh a vefe, sañset, ennañ atav. Hag-ef e oa Norziz tud trist ? Hag-ef e vez atav trist ar Gouezel a-vremañ ? Mard eo trist, daoust ha n'eus ket abegoù all ? Lod a gomzfe eus hon tamz-amzer - hag a vez, koulskoude gwelloc'h eget na soñjer peurliesañ. Lod all a rafe meneg eus darvoudoù mantrus 'zo en hon Istor - ar Skarzhadegoù, an Diboblañ, h.a.

Lod a lavar e vez troet ar Gouezel Skos da grediñ betek re en tonkadur - an den, an tonkad merket deoc'h en a-raok ha na c'hellit kemañ o doare ebet, ur plag-spered hag a zo bet kreffvaet c'hoazh, en amzerioù tostoc'h ouzimp, gant plegoù kravezel zo. Hafvalout a ra ar Vikinged bezañ kredet kalz en tonkadur. O doue, O'inn, en doa renket pep tra en a-raok evito, met se ne dalvez ket evito kement ha chom azaset hep ober natra, da c'hortoz an tonkad didec'hus. En enep, war-raok ez aent, o talañ ouzh an dianav hag ouzh riskloù ar mor, hep plegañ.

AR GARANTEZ OUZH AR MOR

Daoust hag eus o hendadoù norzat eo e teu d'hon eneziz o c'harantez ouzh ar mor ? Hep mar, stag-mat ouzh ar mor eo buhez an eneziad. Ewel ma lavaras ar Rev. Dr. Roderick MacLeod : "lakant a ra ar mor en eneziad da vezañ kalonek, met e zerc'hel uvel". Hag ar Rev. Dr. Kenneth MacLeod eus Gigha a skrivas ur wazh : "moarvat ez eo d'o hendadoù norzat eo e tle an Eneziz o c'harantez ouzh ar mor, kentoc'h eget d'ar gwad kelt a zo enno. Ar Gelted kozh a wale ar mor evel ur galloud tefval, kevrinus, križ evel ur vaouez drouk, mat barrek-tre d'o gwaraziñ a-enep d'o enebourien. Norziz, er c'hontrol, a oa ar mor evito "ur wenodenn war-du ar c'hloed"; en tu all d'an tonnoù e oa douaroù souezhus ha pinvidigezhioù divent, eno d'an dud kalonek da zont d'o c'hemer.

Ember, en o doare da gompren ar mor, e oa ar C'helt ar barzh ar gwellañ, hag an Norzad ar morer ar gwellañ. En o diskennidi eo mesket an doue demz-spered : ar garantez norzat ouzh ar mor zo bet donaat ha liesaet gant faltazi ha tan ar Gelted".

Un den hiniennel-tre e oa an Norzad - evel m'en diskouez al lies anv-lac'h zo enno anvioù-tud, evel m'en diskouez ivez ar saegoù. Un den hiniennel eo ivez an Uheldiriad, daoust da hengoun an nabachd (amezegiezh) hag an qualainn ri qualeinn (skoz-ouzh-skoz).

Diskouezet o deus tud an Uheldirioù hag an Inizi o zalvoudegezh evel divroerien ha trevadennourien, e-giz ma reas ar Vikinged en o amzer.

Ha petra, en hon hengounioù, en hor c'hredennoù-pobl, a zo deut dimp a-berzh ar Vikinged ? Setu aze ur gudenn gwall luziet, ha diaes eo dizoleañ hiziv piv eo an amprestour, ha petra en deus amprestet.

Kalet ha didruez e oa ar Vikinged. Ewel an holl bobloù isdiorroet, hag un nebeut pobloù a gev dezho bezañ diorroet, o doa brizhkredannoù. Bez o doa rummad doueoù - personeladurioù eus nerzhioù an natur, eus an nerzhioù-se o devoa da stoum outo dibaoez. An doue pennañ gant Vikinged ar C'hornog a oa, hervez Maratander, I'orr ar C'huruncour, a zeu diouz e anv ar ger Thursday. Morzhelioù I'orr, anezho traezoù-enep-hud, a zo bet kavet a beziou zo. Bez e oa O'inn, doue ar vuhez hag ar marv, a zibaba e donkadur da bep den, hag a oa gantañ div vran hag a lavare dezhañ pep tra. Ac'hana marteze an dro-lavar ouz-elek : "The fios fithich ead" - (gouiziegezh ar vran a zo ganit). Klasket o deus an Dr. George Henderson hag un nabeut re all diskouez an orin norzek zo da lod eus hor c'hredennoù, met na c'hellomp ket studiañ ar gudenn-se bremañ. Souezhus o vefe, e gwirionez, ma ne vefe ket bet, etre Kelt ha Norzad, levezon a-berzh an eil war egile, goude an hanter-milved int bet o kedveañ.

LENNEGEZH HAG HENGOUN

Lezet o deus Norziz ur roud diarver war hol lennegezh hag hon hengounioù-pobl. An hirzanevell e komz-pleen zo tra ar Gelted evel ma'z eo tra Norziz ivez, an danevell hag a veze displeget en nozvezhioù goañv dirak un tantad skodus. E lennegezh ar Gouezel amañ an Norzad bezant e pep lec'h. Brezeliet an deus an Iwerzhon, hervez an danevelloù kozh, kantvedoù kent na zouaras e vagoù da vat war aodoù Iwerzhon. Rummad fiann, an danevelloù, zo warnañ ul levezon norzat kreñv-tre, a zo bet studiet mat gant an Dr. Reider Christiansen en e levz bras diwar-benn "ar Vikinged hag o brezelioù en Hengounioù Iwerzhon ha Skos" (1931). O lann "West Highland Tales" ha "Leabhar na Féinne" gant J.F. Campbell a kaver prouennoù e-leizh eus al levezon kreñv ha padus o deus bet ar Vikinged war a-berzh-pobl ar Gelted.

En hol lennegezh hag hengoun gouezalek e kaver tri doare disheñvel da sell-out ouzh Norziz :

1. Da gantañ, an Norzad gwelst evel an enebour, an estren kasad. Bez ez eus meur a zanevell-pobl, peurliesañ stag-mat ouzh ul lac'h resis, hag a ziskouez ar Viking evel an enebour. Beziat e vez ar brientinezed norzat e lein

fuich ! (ger-estlamm pa vez c'hwez-fall), wannsachadh (klaskerezh, furcherezh), crùb (soucheañ), bideadh (o tantañ), tapadh leibh (Trugarez), cha tug e taing air (n'en deus graet tra ebet dezhañ).

An Ao. Kenneth MacKenzie, eus Barra, Lewis, a notenne, ouzhpenn hanter-veac'h zo, ar gerioù-mañ avel gerioù dezho un orin norzek. Ar ger buanna da skouer, a zo evitañ ul lezireg a vev diwar-goust e amezien, hag a dalvez, e geriadur ar Rev. Dr.M. MacLennan, komant ha soudard kasat da vevañ en un ti prevez, lezireg; hervez MacKenzie e taufe eus an norzeg buandi, da lavarout eo merour, met a-enep d'an dra-se emañ Oftedal. Manañ a ra ivez MacKenzie ar ger-niveriñ norzek nemetañ a vefa kavet e Lewis - trithir da lavarout eo tri den kemeret a-stroll, evel ar gouezeleg a-vremañ trüür, o tont an norzeg thrir. Lavarout a ra ez eo aet er-maez a c'hiz, met e kaver ar ger miret en ur poz-gwerzennoù lakaet war anv Donald Morrison, mab Breve, ken brudet :

Dh' iomarsinn fear mar fhear ri dithis
'S nam b' fheadar e, mar fhear ri thritir.

(Kas a rafen ar vag a-nerzh roaivoù a-enep da zaou
Ha diouzh ret a-enep da dri).

Ur benn gerioù-kunujenniñ a zou eus an Norzeg, dreist-holl e gouezeleg Sutherland.

Da skouer : a thriotar (lampon ac'hano'h), slebhcar (ur boule), dais (ur genaoueg, e barzhonegoù Rob Donn), colbhar (ul lonteg, adarre e barzhonegoù Rob Donn), glutar (un den rankles), amhleir (ur pann-sot). En c'horn-bro genidik em eus klevet tud oc'h ober trouz dre lavarout a thràill (A sklav ! sklav ac'hanoù). Daoust ha n'eus ket aze evel un eñvor eus an doaroù a oa gant ar Vikinged e-kavet ar Gouezeleg izelloc'h o renk ? Oriopail (dalc'het gant al labour) ha leadhraich (tousmac'h, eus an norzeg gledin), setu gerioù a laka da soñjal e paotred start ouz al labour ha trouzus war un dro !

Ouzhpenn al levezon war ar gerioù, ez eus, hervez Oftedal, un dra all : "Un dra anet eo e kaver e meur a rannyezh gouezeleg skos, roudoù ul levezon norzet kreñv war ar soniadur." Dreist-holl, emezañ, "e distagadur Lewis e kaver ul linenn-vouezh heñvel-ere ouz hini norzeg ar gevred." Doare Lewis da zistagañ a ha th moan a c'hell bezañ un aspadenn norzek. Hag ivez, gouez d'un nebeut gouizieien, doare gouezeleg an Hanternoz da zistagañ str e-lec'h sr e derou ur ger : da skouer e struth (stêr-dour), sròn (fri), srath (traon-ienn), srang (kordenn), srath (un aridennad), srion (ur weskonn) distaget struth, stron, strath, strang, streath ha srion. Lavarout a ra ar c'helenner Kenneth Jackson ez eus, a-touez dibarderioù gouezeleg Bro-Skos, o tishañvelaat anezhañ diouzh gouezeleg Iwerzhon, unan hag a c'hell bezañ dleet da levezon an norzeg - rak'hwezhadur ar ð, ar g hag an t, da lavarout eo, al lakaet ur c'hwezhadur a-raok al lizherennoù-se e gerioù evel ceap (ceahp), cat (caht), mac (mahc). Diskouezet en deus ivez an Dr. Jackson penaos en deus an henouez-aleg, ar yezh a zeuas diouti iwerzhoneg, gouezeleg Skos ha manaveg, en em zisrannet da gentañ e gouezeleg ar Retar, (manaveg ha gouezeleg skos) ha

gouezeleg ar C'hornog, manaveg ha gouezeleg skos o chom heñveloc'h en eil ouz egile eget hini anezho o-daou ouz an iwerzhoneg. Deut eo gouezeleg ar Retar da vezañ eunoc'h eget gouezeleg ar C'hornog, ha lavarout a ra an Dr. Jackson en em santfed douget a-walc'h da welout en dra-se un disoc'h d'al levezon norzek; met lavarout a ra ivez ez eo c'hoarvezet an eunadur-se goude mare an norzeg hag en kaver e rannyezhoù gouezeleg a zo chomet atav er-maez eus an dachenn norzekaet.

ANVIÖU-LEC'H NORZEK

Ar brouenn wellañ hon eus o tiskouez aloubidigezh lodennoù zo eus Bro-Skos gant an Norzeg zo da vezañ kavet en anvioù-lec'hioù. Meneget hon eus endao penaos ez a dregantenn an anvioù-lec'h norzek eus 100% en Inizi an Hanternoz betek 11% en Arran.

Heñvalout a ra o deus an Norzeg degemeret hep o c'hemañ anvioù an inizi brasañ, ouz o zreuzskrivañ hepken e norzeg. Shetland - pell amez ul lodenn eus Bro-Norge - he deus kollet hec'h anv keltiek kozh Innis-Cha, a zo bet ad-anvet Hjaltaland (e gouezeleg Sealtainn). Miret ha deus Orkney hec'h anv rak-norzek, hag an div enezeg a-gevret zo bet graet anezho e norzeg Nordreyar - Inizi an Hanternoz.

An Hebridez (a zlefe bezañ Hebudez) a veze anvet e norzeg Sudreyar (Inizi ar C'hreisteiz), ac'hano anv Eskob Sodor ha Manav. Kantvedoù diwezhatoc'h ez eo bet disoñjet gant an dud pe tra 'oa talvoudgezh Sodor, ha setu ar pezh a gavomp en un d'Daolenn eus Iona", embannet e 1693 : "ur gêr vras a oa an enezenn Iona anvet gwezhall Sodor, a c'heller gwelout c'hoazh, nepell diouzh ar porzh, an dismentroù hag ar straedoù anezhi. Bez' e oa ar gêr-se e-kreiz an enezenn war an aod reterel".

Skye, Mull hag Islay o deus hiziv c'hoazh an anv o doa kantvedoù a-raok an Norzeg.

An inizi bihanañ, peurliesañ, a zo bet adanvet gant Norziz. An dibann-ger ä, äy, äy a zo an norzeg evit lavarout enezenn hag en e raog a vez peurliesañ anv un den, anv un evn, anv ul loen, pe ur ger o taolennañ doare an enezenn. Meur a enezenn zo bet anvet Orfirisav - da lavarout eo enezenn-da-vare-an-uhelvor. E gouezeleg eo deut an anv da vezañ Oro'osaich, e saozneg Oronsav pe Orosav. Bez ez eus nav pe dek Oronsav a-hed aodoù Bro-Skos.

Un enezenn vihan, sko ouz unan vras, a veze kavet heñvel ouz ul leus bihan e-kichenik e vamm, ha setu perak ez eus ur "calbh" (= leus) e Bae Tebr-mory, Mull, hag unan all e-kichen Manv.

Un niver inizi a voe anvet gant an Norzeg Pabbay, aleze enezenn ar manac'h. Ar venec'h-se, eus an Iliz Keltiek, a blije dezho bevañ ur vuhez digenvez, peurliesañ war inizi bihan, ha bez e c'hellomp bezañ sur e oa ur manac'h o vevañ war gement enezenn zo bet roet dezhi an anv-se gant an Norziz. Heñvel a-walc'h eo an anv Papyl, roet d'un enezenn a oa warni ur manati. En Orkney ha Shetlands ez eus pemp Pabbay ha pevar Papyl, hag an Hebridez c'hwec'h Pabbay ha daou b-Papyl.

Kalz inizi zo dezho anvioù tud - marteze anv an Norziz kentañ zo bet perc'henn

warno. Da skouer Eriskay (enezenn Erik), Berneray (enezenn Björn - meur a hini zo), Groa (enezenn C'hroa - ur vaouez e oa Groa). Un nebeut inizi, o deus anv ul loen, da skouer Jura, hag a oa Diùraich (enezenn an demm). Lod o deus anv un evn, evel Scarba (enezenn ar moirvan). Anvioù dedennus all zo Lingey (enezenn ar brug) ha Flotta (enezenn gompes).

Ur studi plijus-tre e c'hell bezañ kement-se, mat arabat eo tremen re a amzer gant an anvioù-lec'h norzek. An anv uilean (enezenn) a zeu eus an Norzeg hag en deus kemeret lec'h an anv keltiek, hag a oa koshoc'h, innis, hag a vez arveret, en deiz a hiziv, evit ur bradenn kentoc'h eget evit un enezenn.

Un nebeut gwirziennoù norzek, hag a vez kavet alies en anvioù-lec'hioù, eo ar re-mañ : vick (ur bae, un aber), vann (un oufig), nes (ur beg-douar), gia (ur frailh en tevenn), aidh (ur stagell-douar etre div enezenn), klettr (ur garregenn pe un tornaod), fiordy (un aber), a (ur stêr), bolstadr (ur vereuri), setr (un ti), saetr (ur peurvan), stadr (un drevadenn, un annez), borg (ur c'hreñvlec'h), byr pe by (ur vereuri), hamarr (ur garregenn pe un tevenn karregennoù), kvi (ul lec'h klos evit ar saout), gardhr (ur park klozet), skali (ul lochenn).

E Lewis e kaver ar ger gro, o tont eus an norzeg grof (un toull pe un islonk) e 63 anv-stêr, evel Disaro (e Borve), Botarro (e Shader).

Ul lec'h da c'horre ar saout, e gouezeleg buaille, a veze e Norzeg Stodhull. E Barra da skouer hon eus Tangasdale, gouezelekadur Tangastodhull, al lec'h-goro e-kichen ur beg-douar.

Trawalc'h hon eus lavaret, avat, da ziskouez ez eo bet hir ha liesdoare levezon ar Vikinged war Geltaed Bro-Skos. Kenlabouret o deus da ober ac'hanomp ar pezh ez omp, mat pe fall, evel tud, hag evel kenal.

SCOTTISH WOMEN:

Mary Macleod, Màiri Nighean Alasdair Ruaidh

by James Thompson

The number of notable Celtic women in Scotland, past and present, is legion, but you would not have me mention them all. The short time only (12 mins.) at my disposal today limits the number I can speak about, even in a summary manner, to three. It is no reflection on the notable women of mainland extraction that I select three from the Isles, one from Harris, one from Skye, and one from Lewis.

The Harris representative is, of course, Mary Macleod, better known by her Gaelic name, Màiri Nighean Alasdair Ruaidh. Though born in Harris she spent most of her active life with the family of the Macleod Chiefs in Dunvegan Castle in Skye, the main scene of all her poetry, and where she found much inspiration and happiness. The dates of her birth and death are still somewhat uncertain. One surmise gives her period as 1588 to 1693 which gives her a long life of 105 years. The accepted period now would seem to be 1615 to 1707. She is definitely known to be alive in 1705. She is buried at St. Clement's Church Rodal, but no monument marks her grave because the exact site has never been identified.

I select Mary Macleod because of the prominent part she played in breaking away from the classic Gaelic poetry with its numerous rules and shackles, and establishing the modern form with its freedom and range. We cannot appreciate her distinctive achievement without dwelling for a little on the old and the new poetic types.

The oldest form of classic poetry, common up to the 17th century, to both Ireland and Scotland, was originally based on the early Latin hymns and was characterised by syllabic structure with rhyme at the end of each line or couplet. A very large system of intricate metres, some three hundred of which are still known to us was developed. Only persons who had undergone a long period of special training in language, phonetics, and metres, and who were knowledgeable in literature, tradition, and history

James Thompson

could aspire to master the general pattern. These trained and educated people commanded honourable positions in society, and were well rewarded for their compositions. The office of bard was normally hereditary. You were a bard because your grandfather or your father was one.

Early in the 16th century this type of poetry was prevalent from Lewis in the north to the Clyde estuary in the south, and possibly in many parts of the east side of Gaelic Scotland also. But as far back as 1494 when the Lord of the Isles lost sway the social system on which the old tradition depended gradually faded away. The Jacobite Risings of 1715 and 1745 hastened the decay, and the new order had no place for poets or historians. However, the fall of the professional poets hastened the rise of an active school of untrained bards, many of whom were unlettered though by no means illiterate.

Modern Gaelic poetry of the 17th and early 18th centuries is famous for the number of composers and the extent and quality of the output. The poets of this period were born not trained, sang because they had the urge to sing, and spoke of things around them and in which they were intensely interested. There is a note of freedom and spontaneity, freedom of movement and expression, beauty of form and haunting cadence. The range of the modern poetry is not so restrictive as that of the old. Instead of the panegyrics of the professional bards and heroic ballads which were the main business of these hired men we find a wide selection of topics - eulogy and satire, love and war, labour songs and lullabies, descriptive poems with a pleasing touch of wit and humour at times. The treatment is generally clear and precise, and at times exhaustive and yet simple.

Now, Mary Macleod's poetry reveals many of these characteristics. The variety of theme is certainly limited. Praise of chief is there, lament for the departed finds an honoured place, and cherished reminiscences abound. She sings of homely matters and homely scenes. Her thoughts, her verses, her rhymes are all equally her own, and they flow freely and unrestrained. Her eulogistic poems provide spontaneous and heartfelt tributes, and help to enliven an increasing rigid tradition.

Modern Gaelic poetry in the development of which Mary Macleod played such a prominent part has marked characteristics. The more serious poems -- òrain mhóra -- reveal considerable skill and mental acumen. Whether sensitive or biting they never lacked nobility of tone, or the qualities of courage and endurance, tempered with kindly sentiment. The lighter poetry displays a good measure of wit and occasional humour. The framework of stress, rhyme and rhythm is pleasing to the ear, and uplifting.

Mary Macleod and her contemporary, Iain Lom, produced a larger volume of poetry of this type than any other writers of the period known

James Thompson

to me. A complete edition of her Gaelic poetry with excellent translation and notes was prepared and published by Professor James Watson shortly before his lamented death. This edition is a fine tribute to a notable woman who will be remembered as long as good Gaelic poetry is read.

James Thompson

NOTABLE CELTIC WOMEN

Frances Tolmie

Frances Tolmie, a distinguished Skye woman, was born in 1840 and died on the last day of 1926. Unlike Mary Macleod, who is famous for the type and content of her original Gaelic poetry, she made a name for herself as an eminent pioneer in collecting a rich legacy of Gaelic traditional songs.

In 1911 there appeared in No 16 of the Journal of the Folk-Song Society in London by far the most important contribution of Gaelic traditional song hitherto made. This was a remarkable volume of 105 songs collected and arranged by Frances Tolmie, and I would remind you that this was only a selection from her large and varied collection garnered in different parts of the Hebrides. Both words and music are given, the music in the Journal being in staff notation.

Her collection presents a complete picture of different types of Gaelic songs. Here we find all types of labour songs -- waulking songs of every description to lighten various processes, some slow, some moderate, others wringing or improvisory. There are reaping songs, rowing songs and miling songs. Here too we find heroic lays, panegyrics, laments, love ditties, lullabies, puirt-a-beul or vocal dance music, and òrain mhòra or patriotic songs.

An admirer, and one who could appreciate the significance and value of Miss Tolmie's songs of occupation from the Western Isles said this about them: "Her collection opens a mine of interest and delight to musicians, poets, folk-lorists and historians, and undoubtedly forms one of the most important contributions to the preservation of purely traditional music and poetry of the British Isles in general and of Scotland in particular." The form and preservation enhance the value of the collection which so convincingly reveals the enormous body of traditional song in the Hebrides at the time she garnered so successfully.

Frances Tolmie showed an early interest in Gaelic tradition, and that keen interest continued unabated throughout her whole life. She was fortunate in having the acquaintance and support of another distinguished folk-lorist in the person of Dr. Alexander Carmichael part of whose labours in a kindred field is published in five large volumes with the

title "Carmina Gadelica." He encouraged and inspired Miss Tolmie in her efforts. She was happy too in having the help of Dr. Henderson, Celtic Lecturer in Glasgow University. It was he who edited the language part of the collection, with translations and notes in English.

Indebted as she was to those two men, her best support, perhaps, came from her mother who had such a wealth of song stored in her memory, and to Mary Ross, a servant girl in their home, and who went about her work humming delightful airs in mediocre manner. Miss Tolmie, however, was not satisfied with the extent and quality of what the home provided. She travelled extensively in Skye and Uist to unearth fresh treasures, often in unsuspected places. She met with women of the Hebrides who sang at their work, and fashioned for themselves songs as rich in colour as the wools they died and spun, and as intricate in construction, at times, as the tartans or the tweeds they wove.

While particularly interested in the Scottish Gaelic language and tradition she acquired a sound knowledge of Irish, and to a lesser degree she was familiar with Welsh and Manx. She travelled extensively in France, Switzerland and Italy, and thus we may regard her as a highly cultured woman.

In conclusion it might be interesting to compare Miss Tolmie's place in the Gaelic song tradition with that of the more widely known musician Marjory Kennedy-Fraser whose Songs of the Hebrides have attracted so much attention over the years. It should be noted, of course that Mrs. Kennedy-Fraser owed much to her predecessor in the field for songs gifted by her. The Songs of the Hebrides are largely art songs based on traditional forms gathered in the Isles. The songs in this volume were never claimed to be in the traditional manner, but as art songs they have made a wide appeal in many lands. The weakness of this collection has been the noting of tunes without words. To the Gael at all events the words are the song, the tune being the vehicle carrying the words. To the non-Gaelic listener the art form makes the stronger appeal: the traditional tune, however haunting, is apt to be dull and monotonous. Whatever our individual views may be as to the relative merits of the respective contributions of those two women it is true that the music world owes a very great debt to both.

NOTABLE CELTIC WOMEN

Agnes Mure Mackenzie, C.B.E., M.A., LL.D., D.Litt.

Dr. Agnes Mure Mackenzie, the eldest daughter of Dr. Murdoch Mackenzie, founder and surgeon of the Lewis Hospital, and a Yorkshire mother, was born in Stornoway in 1890. She died in 1955 at the early age of 65.

Dr. Mackenzie was the key figure of the Scottish literary renaissance in our day, and undoubtedly the most eminent woman of letters of the 20th century in Scotland, as well as one of the most arresting personalities of her time.

After completing her course in the Nicolson Institute, Stornoway, she attended the Aberdeen University where she graduated in Arts with honours in English. For a time she lectured in the Teachers' Training Centre, and thereafter served as Lecturer in the English Department at the University there. Subsequently she taught in one of the London Colleges.

All this time the strong urge with her was to devote time and energy to writing. She published during the next few years several romantic novels, but though she revealed skill in plot and character portrayal she was not quite so successful here. Somewhat disappointed, perhaps, she devoted her talents for a period to works of research. Her first serious work in this field was the preparation and publication of "An Historical Survey of Scottish Literature to 1714." Evidence of painstaking research, understanding, and appreciation was not lacking. Public interest in this robust literary artist was aroused, and favourable reviews swiftly appeared.

Two books on Drama were published by her at this time -- The Women in Shakespeare's Plays, and The Players' Handbook to English Renaissance. It was after these great efforts lay behind her that she discovered her true bent.

Dr. Mackenzie will always be remembered as an outstanding historian, and a faithful portrayer of Scottish history. As a great historian she was singled out and recognised when awarded the C.B.E. in 1945, and when in 1951 she received the Honorary Degree of LL.D. from her Alma Mater.

The basic idea behind her historical researches and writings -- that the story of Scotland can only be adequately understood in close relation to the history of Europe as a whole, and not simply in relation to the movements in England, was not new, but it was she who emphasised afresh the reality and "continuity of Scottish nationality" as a real "fact in the general historical process."

She constantly reminded her readers that, "It is perfectly true that most men are largely shaped by environment. The much greater truth, too often forgotten, is that environment is largely conditioned by the will and vision of individual men, one here another there, and very lonely."

A catalogue of her historical books, without any comment on the contents, is in itself impressive. In nine years she produced and published six volumes, each extending approximately to 400 pages. These were: The Rise of the Stewarts, Robert Bruce King of Scots, Scotland of Queen Mary and the Religious Wars, The Passing of the Stewarts, The Kingdom of Scotland and her magnum opus The History of Scotland.

In volume alone her output is astounding. But when it is remembered that a preliminary to most of her historical writings demanded wide and meticulous research, her achievement and success are, indeed, inspiring. It has to be remembered that from her early childhood she was cut off from the spoken word due to extreme deafness resulting from scarlet fever. But in spite of all handicaps she climbed to the very top.

As long as authentic Scottish history is read and cherished Agnes Mure Mackenzie will have an honoured place in the annals of the nation.

MERC'HED BRUDET EUS BRO-SKOS

gant James THOMPSON

1. Mary MacLeod, Màiri Nighean Alasdair Ruaidh.

Merc'hed brudet, en amzer wezhall pe en amzer vremañ, bez ez eus dicout a vil vern e Bro-Skos, met ne c'hortozit ket ac'hanon, sur-mat, da venegñ an holl anezho. Gant an nebeut a amzer am eus, ne c'hellan komz, zoken en un doare berr, nemet diwar-benn teir anezho. N'eo ket dre zispriz ouzh merc'hed ar c'hevandir skosat, pell ac'hane, e tibaban teir merc'h eus an inizi, unan eus Harris, unan eus Skye hag unan eus Lewis.

E-touez merc'hed Harris e tibabin, evel-just, Mary MacLeod, gwelloc'h anavezet dindan hec'h anv gouezelek, Màiri Nighean Alasdair Ruaidh. Ha hi ganet en Harris, e tremenas an darn vrasañ eus he buhez e-ser tiegezh Renerien MacLeod, e Kastell Dunvegan, e Skye : an enezenn ma'z eo lec'hiet emmi an darn vrasañ eus he barzhonegoù, an enezenn a roas dezhi an darn vrasañ eus hec'h awen hag eus hec'h evurusted. Ne ouzer ket mat c'hozh e peseurt blocvezh e voe ganet nag e peseurt blocvezh e varvas. Hervez tud zo, e vevas eus 1588 betek 1693, da lavarout eo e-pad 105 bloavezh. Bremañ, e vezer tuet da grediñ e voe ganet e 1615 hag e varvas e 1707. Prouet eo bet e oa c'hozh bev e 1705. Douaret emañ e Rodel, en Iliz Sant Klemens, met n'eus savadur ebet war he bez ha n'ouzer ket resis e pelec'h emañ.

Dibabet em eus Mary MacLeod evel testenn d'um frezegenn en abeg d'ar pouez he deus bet en emsav nevez ar varzhoniezh ouez-elek, pa voe dilezet reolennoù strizh ha strobus ar gwerzennoù klasel ha degemeret stummoù arnevez, gant o frankiz hag o galloudoù. Ne c'hellomp ket kompren mat ar pezh he deus graet-hi ma ne gomzomp ket un tammig eus doare kozh ha doare nevez ar varzhoniezh.

Ar stumm koshañ a varzhoniezh klasel, boutin da Iwerzhon ha da Skos betek ar 17^{vet} kantved, a oa bet diazezet da gentañ war an himmoù latinek kozh, gant ur framm mouezhiadennel hag ur glotenn e dibenn ar werzenn. Un niver bras-tre a stummoù lusiet

kenañ - un tri c'hant bennak anezho a anavezomp c'hoazh - a zo bet ijinet. Ne oa nemet tud embreged a-ratozh, e-pad hir amzer, war studi ar yezh, ar vouezhoniezh hag ar mentoù, barrek ivez war al lennegezh, an hengoun hag an istor, hag a vije bet gouest da arverañ an doareoù-se. Ar seurt tud, akuit ha desket, a oa ganto ul lec'h uhel er gevredigezh, hag a veze paset evit ar pezh a savent. Ar garg a varzh a dremene a dad da vab, diwar hêrezh. Barzh e vezed peogwir e oa bet barzh an tad pe an tad-kozh.

E derou ar 16vet kantved e oa ar varzhoniezh-se hag a vleunie adalek Lewis, en hanternoz, betek genou ar stêr Clyde er c'hreisteiz, ha marteze e meur a lec'h e reter ar gouezel-egva skosat. Met kerkent ha 1494, p'en doa Lord an Inizi kollet e c'halloud, e oa bet o tisleberañ tamm-ha-tamm ar frammadur kevredigezhel a oa diazezet an hengoun warnañ. Emsavadurioù ar Jakobited, e 1715 ha 1745, a roas lañs maoc'h c'hoazh d'an diskar, hag en urzh nevez an traoù ne oa lec'h ebet nag evit ar varzhed, nag evit an istorourien. Daoust da se, d'ar mare ma yae da get ar varzhed a-riher, e save ur rummad birvidik a varzhed nevez ha ne oant ket bet skoliet, darn anezho diouiziek eus al lennegezh daoust na oant ket dizeesk, pell ac'hane.

Ar varzhoniezh ouezelek modern eus ar 17vet ha derou an 18vet kantved a zo brudet dre niver he skrivagnerien, ha dre dalvoudegezh ha braster he skridoù. Barzhed ar mare-se a oa barzhed a ouenn, a c'halvedigezh, ha n'eo ket a vicher; kanañ a raent dre m'en em santent rediet da ganañ; hag ouzhpenn-se e kemerent da destenn an traoù en-dro dezho, traoù hag a oa evito a-bouez-bras. Bez ez eus, er varzhoniezh-se, un ser a frankiz hag a freskded; frankiz al lusk hag an emzispieg, kened ar stumm, hool ar mentadur. Maoc'h a zisubiezh a lez ar varzhoniezh nevez, eget ar varzhoniezh kozh, gant ar barzh. E-lec'h meulganou tiegezhel, ar varzhed a vicher, hag ar c'hanaouennoù-lid diwar-benn brezelour pe vrezelour, hag a oa labour pennañ ar skrivagnerien e gopr, e kavomp diwar neuze un dibab ledanmeurbet a skridoù war darvoudoù an deiz - da veuliañ pe da gestizañ - war ar garantez hag ar brezel, kanaouennoù labour, kanaouennoù da luskellat, barzhonegoù-taolennañ gant ul lodenn vat a fent hag a c'hoap, bep an amzer. An destenn a vez meret en un doare sklaer ha resis, a-wezhoù klok, ha koulskoude eun.

Bremañ, kalz eus an doareoù nevez a zo bet lakaet anet gant barzhoniezh Mary MacLeod. Ne vez ket kavet, sur-mat, pep tra enni. Meuliañ a ra c'hoazh ar rener, leñvañ a ra kalz d'ar re aet da anaon, ha gant garantez e plij dezhi envoriañ an amzerioù kozh. Met kanañ 'ra ivez traoù ar gêr ha buhez ar vro. He menozioù, he gwerzennoù, he c'hlotennoù a zo traoù dezhi

hec'h-un e-gwir, hag en em zisplegañ a raent ez-dieub, hep nask ebet. Zoken he meulganou a ziskouez soñjoù gwirion he c'hallou, ken e lakaont buhez en un hengoun gwall-reut betek-hen.

Ar varzhoniezh ouezelek modern - he deus Mary MacLeod labourer kement d'he sevel - a zo ganti he stummoù dibar. Ar barzhonegoù parfetañ - orain mhora - a ziskouez kalz a neded ha kalz a ijin. Pe fromus, pe d'agus, e chom atav warno an ton uhel-meurbet, bez ez eus enno kedarnded ha padelezh, souplañ gant madelezh ha karantez. Diskouez a ra ar varzhoniezh skañvoc'h ul lodenn vat a fent hag a fors. Frammadur an taol-mouezh, ar glotenn hag ar mentadoù a zo plijus d'ar skouarn, awenus.

Mary MacLeod hag he c'hempredad Iain Lom o deus skrivet kalz barzhoniezh en doare modern, maoc'h eget barzh all ebet eus ar mare-se hag a anavezfen. Nebeut amzer a-raok e varv e priente ar C'helennar James Watson un embannadur klok eus he barzhonegoù, gant troidigezh ha notennoù. Graet eo bet ar mouladur, hag aze ez eus un testenñ eus ar soñjoù doujus a vo evit Mary MacLeod keit ha ma vo lennet barzhonegoù gouezelek.

2. Frances Tolmie.

Ganet eo bet Frances Tolmie, anezhi unan eus merc'hed brudet Skye, e 1840 ha marv eo e 1926, d'an deiz diwezhañ eus ar bloaz. N'eo ket hi brudet, evel Mary MacLeod, evit bezañ skrivet barzhonegoù heverk dre o stumm ha dre o endalc'h; brudet eo evit bezañ dastumet, ha hi e-touez ar re gentañ-holl war an dachenn, un teñzor prizius-meurbet a ganaouennoù gouezelek hengounel.

E 1911 e voe embannet e niverenn 16 ar Journal of the Folk-Song Society in London un torkad pouezus - an hini pouezusañ betek-hen - a ganaouennoù-pobl gouezelek. Bez e oa ul levrenn dedennus-bras, enni 105 kanaouenn dastumet ha kempennet gant Frances Tolmie, ha fellout a ra din lakaat ac'haneoc'h da gompren mat ne oa kement-se nemet un dibab a-douez ar c'havadennoù prizius he doa graet e meur a lec'h en Hebridez. Gerioù ha sonerezh a zo moulet a-daoz er Journal, skrivet ar sonerezh gant notennoù.

Kavet e vez en he dastumadenn un daolenn klok eus an holl stummoù kanaouennoù gouezelek a zo. Kavout a reomp an holl zecre-ou a ganaouennoù-labour evit lakaat aecoc'h a bep seurt labourioù, lod gorrek, lod sioul, lod all tousmac'hus ha primasvet. Bez ez eus kanaouennoù da ober un eost, da rosivañ, da c'horo ar saout. Eno ivez e kavomp meulganou d'ar vrezelourien, istorioù-lorc'h

an tiegezhioù, maronadoù, barzhonegoù a garantez, luskellerezhioù, quint-a-beul pe kanaouennoù da sañsal hag drañ mhóra, pe kanaouennoù a vrogarantez.

Un den, hag a oa gouest da gompren ster ha talvoudgezh ar c'hanaouennoù-labour dastumet en Inizi ar C'hornog, a skrivas kement-mañ diwar o fenn : "Gant he dastumadenn ez eo bet digoret d'ar sonourien, d'ar varzhed, d'ar werinonourien, d'an anezourion, ur mengleuz a draoù dedennus ha plijus, hag, hep mar ebet, bez' ez eo unan eus an oberoù pouezusañ a zo bet savet biskoazh evit skoazellañ mirout ar sonerezh gwir-hengounel en Inizi Breizh-veurek dre vras hag e Bro-Skos ez-resis". Stumm ha kinnig al levrenn a ro hoal, ouzhpenn talvoudgezh, d'un dastumadenn a lak anat, en un doare ken sklæer, pegen pinvidik e oa teñzor ar c'hanaouennoù-pobl en Hebridez d'ar mare ma reas hi, en un doare ken mat, hec'h eostad.

Adalek he yaouankiz e tiskouezas Frances Tolmie kalz du-di en hengoun gouezelek, ha padout a reas an dudi-se a-hed he buhez. Ar c'hañs he deus bet da anavezout ur gwerinonour all, ha da gaout skoazell digentañ, an den brudet a zo e anv an Dr Alexander Carmichael, a zo bet embannet lod eus e labourioù e pemp mell levrenn anvet Carmina Faelica. Reiñ a reas kalon hag awen da Miss Tolmie en he labourioù. Ur c'hañs all e voe dezhi kaout ivez skoazell an Dr Henderson, lenner keltieg e Skol-Veur Glaschu, hag a embannas skridoù he c'hanaouennoù, gant notennoù hag un droidigezh saoznek.

Ha hi dleourez d'an daou zen-se, a-berzh he mamm ez eo, koulskoude, e teuas he sikour brasañ, he mamm hag a oa kement a binvidigezhioù dalc'het ganti en hec'h eñvor; hag ivez a-berzh Mary Ross, he martezh, a voutskane, en un doare fall a-walc'h, tonioù eus ar c'henerañ-holl tra ma ree war-dro he labourioù. Ne oa ket trawalc'h da Frances Tolmie, avat, nag e-keñver talvoudgezh, nag e-keñver niver, ar pezh he doa kavet er gêr. Beajiñ a reas ur bern e Skye hag en Uist evit dizoleiñ teñzorioù nevez, a-wezhioù e lec'hioù dic'hortoz a-grenn. Kejañ a reas gant merc'hed eus an Hebridez hag a gane o labourat, o stummañ evito o-unan kanaouennoù ken pinvidik o liv hag ar gloanennoù livet a nezent, ken luziet o frammadur, a-wezhioù, hag an tartonioù a wiadent.

Ha hi dedennet dreist-holl gant yezh hag hengounioù ar gouezelegva skosat, e teskas mat an Iwerzhoneg, hag un tammig ar c'hembraeg hag ar manaveg. Beajiñ a reas kalz e Bro-C'hall, e Bro-Helvetia hag e Bro-Italia. Ur vaouez desket-bras e oa.

Da glozañ war an danvez-se, e vefe dedennus keñveriañ lec'h an Dimezell Tolmie en hengoun ar c'hanaouennoù gouezelek

gant lec'h ur vaouez all, brudetoc'h c'hoazh, ar sonazourez Marjory Kennedy-Fraser, a zo bet prizet kement he levr Songs of the Hebrides. Ret eo menegiñ diouzhtu, evel just, e tlee kalz an Itr. Kennedy-Fraser d'an hini a oa bet en he raog war dachenn ar c'hanaouennoù-pobl. Ar Songs of the Hebrides a zo, evil ul lodenn vat, kanaouennoù arzel diazezet war stummoù hengounel dastumet en Hebridez. Ne voe morse lavaret e oa kanaouennoù al levr-se kanaouennoù en doare hengounel, met evel traoù arzel int bet degemeret en un doare sebezus e meur a vro. Un tu gwan he deus an dastumadenn-se : reiñ an tonioù hep reiñ ar c'homzoù. Evit ar Gouezel, da nebeutañ, ar gerioù eo ar ganaouenn, ha ne deo an ton nemet ar benveg a zoug ar gerioù. D'an nann-gouezel eo arz an tonioù a bliñ ar muiañ : ha, koulskoude, forzh pegen kaer e vefe ur sonerezh, e c'hell atav dont da vezañ unton ha dihoal. N'eus ket da geñveriañ talvoudgezh labourioù an div vaouez-se; dezho o-div ez eo dleour-bras bed ar sonerezh.

3. Agnes Mure MacKenzie.

E 1890 eo bet ganet, e Stormoway, an Dr Agnes Mure Mackenzie. Bez e oa merc'h henañ an Dr Murdoch Mackenzie, krouer Ospital Lewis ha surjian eno; eus ar Yorkshire e oa he mamm. Mervel a reas e 1955, d'an oad a 65 bloaz. Bez ez eo bet an Dr Mackenzie an den pouezusañ en azginivelezh lennegel skosat, hag, hep arvar ebet, ar vrudetañ skrivagnerez a zo bet en 20vet kantved e Bro-Skos, koulz hag unan eus personelezhioù dedennusañ hec'h amzer.

Goude ober he studioù er Nicholson Institute, e Stormoway, e teuas an Dr Mackenzie da labourat e Skol-Veur Aberdeen, e-lec'h ma c'houezas an "testeni en Arzoù", gant ur meneg enorus e saozneg. E-pad ur pennod amzer e roas kentelioù e Kreizenn-Embregor ar Vistri-Skol ha da heul an dra-se ez eas da lenner e Kevrenn Saoznek ar Skol-Veur. Goude-se c'hoazh e kelennas en unan eus Kevrennoù Skol-Veur London.

E-pad an holl amzer-se n'he doa ken c'hoant nemet reiñ hec'h amzer hag he nerzh-spered da skrivañ. Embann a reas un nebeut romantoù, met daoust dezhi bezañ barrek a-walc'h da frammañ un istor ha da livañ an dud, ne zeuas ket da vezañ gwall-anavezet. Kerseet an tamm anezhi, marteze, e roas hec'h amzer d'an imboure'h ha d'an enklask. He labour pouezus kentañ war an dachenn-se a voe prinetiñ hag embann an Historical Survey of Scottish Literature to 1714. Bez e oa war an oberenn-se merk al labour

kalet hag an ijin : diskouez a reas an dud bezañ dedennet, ha barnet-mat e voe al levr er c'hazetennoù.

Embann a reas c'hoazh d'ar mare-se daou levr war ar C'hoariya : "Ar merc'hed e pezhioù-c'hoari Shakespeare" ha "The Players' Handbook to English Renaissance". Goude seveniñ al labourioù dices-se eo e komprenas da betra e oa tonket.

Bhivoret e vo stav an Dr Mackenzie evel un istorour eus ar gwellañ seurt, unan a livas ez-feal evidomp istor Bro-Skos. Anavezet e voe he meurdez en istorouriezh pa voe roet dezhi ar C.B.E. e 1945 hag, en hec'h Alma Mater, un Desteni a-Enor a Ll.D. e 1951.

Ar menoz a zo evel diazez d'hec'h imboure'h ha d'he skridoù - na c'hell ket istor Bro-Skos bezañ komprenet mat ma ne vez ket sellet outañ evel un tamm eus istor Europa, ha n'eo ket hepken evel ur stagadenn da istor Bro-Saoz - ar menoz-se ne oa ket unan nevez, met hi a bouezas adarre war wirvoudelzh "ha padelezh broadelouezh Bro-Skos", o tiskouez kement-se evel ur "fed gwir en emdroadur dre-vras an istor".

Dibaouez e lakae he lennerien da gaout soñj eus kement-mañ : "gwir eo e vez stummet an darn vrasañ eus an dud gant o endro. Met ur wirionez brasoc'h c'hoazh, hag a vez re alies disoñjet, eo e vez stummet an endro, evit ul lodenn vat, gant youl ha gweledigezh un nebeut hiniennoù, unan amañ, egile chont, ha digenvez-meurbet."

Ken ur roll eus hec'h oberennoù a zo un dra sebezus a-walc'h. Dindan nav bloaz he deus skrivet hag embannet c'hwec'h levrenn, war-dro 400 pajenn e pep hini anezho. Setu amañ o anvioù :

The Rise of the Stuarts; - Robert Bruce, King of Scots; - Scotland of Queen Mary; - The Religious Wars; - The Passing of the Stewarts; - The Kingdom of Scotland.

Hec'h oberenn vras eo The History of Scotland.

Sabatuus eo niver hec'h oberennoù. Met ma talc'her soñj e tlee, a-raok skrivañ, ober un imboure'herezh aketus ha ledan, neuze e vezer bamet gant ar pezh he deus sevenet ha gant he berzh-mat. Ret eo derc'hel soñj ez eo bet, adalek he yaouankiz, troc'het diouzhd bed ar sonioù dre ma oa deut bouzar gant an derzhienn skarlek. Daoust da gement-se, e savas betek penn-uhelañ ar skeul. Keit ha ma vo lennet ha karet gwir istor Bro-Skos, e vo gant Agnes Mure Mackenzie ul lec'h a enor e buhez ar vroad.

RECENT DEVELOPMENTS IN SCOTLAND

by Iain MacRae

As I did not know until I was on my way to the Isle of Man that I had this short address to give and therefore had no time to collect information about Celtic matters in general, perhaps, you will forgive me if I touch briefly on general matters and concentrate on the Gaelic Youth Movement and the teaching of Gaelic in the schools - two things with which I am directly concerned.

I shall mention briefly in passing the impact of Gaelic as presented by B.B.C. sound and T.V. Programmes. The B.B.C. sound give 90 mins. per week to Gaelic with a monthly 20 mins. Children's Hour Feature. Even this very short time is not enjoyed by the listener in the Highlands and Islands because of the very poor reception.

A 30 min. monthly B.B.C. T.V. Programme in Gaelic is produced and I.T.V. and Granada also give a short time to Gaelic Songs but as T.V. reception is not yet obtainable in the main Gaelic speaking areas we may conclude that although the time allocation has increased the main Gaelic speaking areas do not benefit.

GAELIC PUBLICATIONS

Our regular Gaelic Publications consist of An-Com-Gaidh's monthly Magazine, An Gaidheal (3 of whose ex-editors are present to-day - Rev. Dr. Murchison, Mr. J. Thomson and Mr. D. Grant). The quarterly all Gaelic Magazine "Gairn" which has recently inserted a Youth Section. Gaelic sections in Church Magazines and regular Gaelic articles in Newspapers. Volumes are published from time to time by the Scottish Gaelic Text Society; Inverness Gaelic Society and An Comunn Gaidhealach.

A new Gaelic Dictionary is now ready for publication as is also a new book of Gaelic Lessons and a new book for schools called "Oideas is Aithris" consisting of rhymes, games, proverbs, etc.

The series of Irish readers translated into our own Gaelic are invaluable and used widely but unfortunately are in very short supply.

Iain MacRae

74

Gaelic Drama

There are more entries than ever before of Gaelic Plays in the Stormoway Drama Festival, The Highland Festival and the Glasgow Drama Festival and more translations and original plays are appearing.

THE COLLEGE OF PIPING is making a large contribution to the furtherance of piping. Apart from classes held in the College they hold an annual Camp for youngsters and give their services wherever an isolated class may need advice and tuition - so that in districts where there had been no piper for years we now have a gratifying number of young pipers.

COMUNN NA H-OIGRIDH

The Gaelic Youth Movement founded some 30 years ago was an excellent idea. Indeed a vital Youth Movement was essential to the survival of our language and of An Comunn Gaidhealach as an effective body. Unfortunately it is not too much to say that it was a Youth Organisation in no more than name with a Feachd or two and an Annual Camp. Those of us who were actively engaged in the work of C na h.O, and we were very few, were embarrassed by the lack of progress in this field, and the lack of progress was no doubt due to the fact that there were very few in our ranks who knew how to tackle the problem. Indeed, the official Organisers for years had no experience or special qualifications for Youth Work, so we came to the conclusion that a drastic step had to be taken. I was sent to Wales by An Comunn Gaidhealach to see at first hand the operation of the Urdd - the Welsh Youth Movement and I submitted a full account in writing to all members of the Executive Council of my visit. Briefly my conclusions were -

- (1) The Urdd was run by an enlightened and inspiring staff with a great sense of vocation - international in outlook - instead of our own casual and perfunctory leadership.
- (2) The immense contribution made by Welsh Schools and the excellent relations between teachers and other voluntary leaders. We must get our teachers actively interested.
- (3) The Urdd because it was an independent voluntary organisation qualified for Government Grants - a most important consideration.

At the Annual General Meeting of An Comunn Gaidhealach in 1962 a resolution was carried that "Henceforth, Comunn na h-Oigridh be established outwith the immediate management and control of An Comunn Gaidhealach and that it be remitted to the Executive to make the necessary arrangements". Accordingly a Reorganisation Committee was set up to prepare a new constitution for Comunn na h-Oigridh. The new scheme provided for a

Iain MacRae

75

Management Committee representing the Scottish Education Department, An Com. Gaidh; The Highland Counties Education Authorities and Crofters Commission and was intended to operate through the schools. However the Inverness Education Authority has resolved that a more practicable scheme would be for each County Education Authority to run Comunn na h-Oigridh within its own area through its schools and its qualified organisers and teachers with annual combined camps subsidised by the Education Authority for the areas. It is expected that part of the finance for the Annual Camps will be provided by An Com. Gaidh. from its own Memorial and Thanksgiving Fund already 2 very successful camps in Inverness under the new set up augurs well for the future. Indeed, the demand for places is now so great that it is thought more camps will have to be run to cope with the demand. It is hoped to move camps to different parts of the Highlands and Islands each year. Activities include Gaelic lessons, Drama, Weaving, Celtic Embroidery, Music, Country Dancing, Swimming and games. It is hoped to send representatives from Comunn na h-Oigridh to the Welsh International Camp, at Glanllyn to which we have been invited.

Much of course, depends on the enthusiasm of the various Education Authorities. Already, Inverness-shire (The Director of Education Dr. J.A. MacLean is a Gaelic Speaker and an enthusiast for Com na h-Oigridh) has a Gaelic Supervisor and recently Ross-shire appointed a young Gaelic speaking Depute Director of Education Mr. Ronald MacDonald. Ross-shire has also appointed a Gaelic Supervisor for schools in addition to two other Gaelic Speaking Youth Organisers. Through the efforts of An-Com. a pilot scheme for the teaching of Gaelic in Primary Schools in Glasgow after school hours has been inaugurated and if proved successful will become part of the ordinary school curriculum. Inverness-shire is still making steady progress in the teaching of children through the medium of Gaelic, and Ross-shire, although the Scheme is still in its infancy will no doubt quickly catch up. One only wishes that this might have been done years ago. This year a summer school for teachers will be run in Inverness by Jordanhall Training College to give new approaches and methods of teaching Gaelic in the Schools.

The Saltire Society of Scotland sponsor a competition open to all the Junior Secondary Schools in Scotland for a project with a Scottish bias.

Last year for the first time there was a project entered entirely in Gaelic by a class of Learners in a small school in Western Ross-shire. They gained one of the top very high Commended Awards. New methods of teaching Gaelic have been adopted particularly in Junior Secondary schools and they by and large are those who will continue to people the Gaelic

Iain MacRae

Speaking Areas and to that extent the future of the language is in their hands. There was a time when it was not done for the school to think in terms of vocation but we now speak freely about education for living as we ought to do. Schools in the Island of Lewis are co-operating in the Crofters Commission Schemes for rural revival e.g. Bulbgrowing. In another school in Ross-shire the children produce knitted articles in embroidery with Aran Island and other Celtic Designs and by selling them earn money both for themselves and for their Youth Movement.

Tourism has helped considerably in the furtherance of Arts and Crafts and even language. They look for native art and we are fortunate to have available to us a wide range of interesting and often intricate and therefore challenging Celtic Designs. The children find them fascinating and An Comunn sponsor a competition at its Annual Mod for which the entry has increased tremendously. Tourists wish to know the meaning of place names and the study of place names is becoming very popular in Highland Schools. Indeed this study has given the local child an added confidence. When he has unearthed some worthy incident in his clan's past history, as can sometimes happen, the child of the incomer becomes all the more eager to claim some relationship with the Gaidheal in order to share in this reflected glory.

They are also most envious of their knowledge of Gaelic. Indeed it is now the height of fashion to be able to speak Gaelic and as the Gaelic Proverb goes "sphearr a bhi dhith etc., - It is better to be without your head than be out with the fashion"

"Tha a chubhle gun teagamh a tighinn mun cuairt". The wheel has without doubt turned its full circuit.

Iain MacRae

PEZH A C'HOARVEZ A NEVEZ E BRO - SKDS

gant Iain MacRAE

Dre ma ne ouien ket, arak bout en hent davit Enez Von, em boa da ginnig ar pennadig berr-mañ ha, gant-se, n'em eus ket bet amzer da zastum keloù diwar-benn ar geltiegezh dre vras, marteze ho teurvezo va digareziñ mar komzan ez-veur diwarne, ha mar lekan va devri gant Emsav ar Yaouankiz ouezelek ha gant kalenn ar gouezeleg er skolioù, daou boent m'emañ va freder ganto.

Ur meneg berr a rin, en ur dremen, eus pezh a vez kinniget en abadennoù ar B.B.C., skingomz ha skinwel. Gant ar skingomz e vez bep sizhun 90 mn ouezeleg ha bep miz 20 mn gant "Children's Hour Feature". Ha berr evel m'eo an hennad-se ne zegasont ket ket kalz plijadur da selacuerien an Uheldirioù gant an divalav m'eo an ergleverezh.

Bep miz, gant ar B.B.C. skinwel ez eus un abadenñ ouezelek hag un hennadig a vez gouestlet ivez gant TV Iwerzhon ha Granada da ganaouennoù e gouezeleg, nemet dre ma n'eus ket tu da dapout ar skinwel en darn vrasañ eus ar gouezelegva e c'heller dezastumm n'eo ket spletus tamm ebet e ve bet kresket pad an abadennoù.

AR C'HELAOUÏN E GOUZELEG

Ar c'helaouïñ reizhek e gouezeleg a c'hoarvez anezhañ : An Com-Gaid's - kelc'hgelaouenn viziek - An Gaidheal (m'emañ hiziv amañ tri eus an embann-erion gant anezhañ : Rev. Dr Murchison, Mr J. Thompson, ha Mr D. Grant) - Ar gele'hgelaouenn drimiziek Gairm m'eo bet ouzhpennet ennañ ul lodenn ar Yaouankiz nevez zo, - lodennoù e gouezeleg e kelc'hgelaouennoù iliz, ha pennadoù reol e gouezeleg e kazetennoù. Bep an amzer e teu er maez levrioù gant ar Scottish Gaelic Text Society, gant an Invernes Gaelic Society hag An Comunn Gaidhealach.

Ar rummadoù levrioù-lenn iwerzhonek troet en hor gouezeleg-ni zo spletus dreist hag arveret a-dro-fann, nemet gwazh a se, nebut-nebut ez eus anezhe.

AR C'HOARIVA GOUZELEK

Muic'h eget biskoazh e vez enskrivet pezhioù-c'hoari e gouezeleg en Stornoway Drama Festival, en Highland Festival, hag en Glasc'ho Drama Festival. Muic'h-mui a droidigezhioù hag a bezhioù er yezh and-seun a zeu er maez.

Iain Macrae

SKOLAJ AR BINIAOUAN

a gemer ur bras a berzh e emledidigezh ar seniñ. Ouzhpenn ar chlasoù renet er skolej e vez kinniget gantañ ur c'hamp hañv bloaziek evit ar re yaouank; degas a ra skoazell e pep lec'h d'ar c'hlasoù digeneil o devije ezhomm ali pa gentel; kement ha ken bihan ma'z eus bremañ un niver dizoanius a sonerion nevez e toleadoù na oa bet soner ebet enno abaoe bloavezhioù.

COMUNN NA H-DIGRIDH

Ur mennad dreist e voe krouidigezh Emsav Gouezeleg ar Yaouankiz, bremañ zo tregont vloaz. En gwir ret-holl e oa kaout un emsav yaouankiz bev da ziog-elaat trebadelezh hor yezh hag hini An Comunn Gaidhealach evel kevredigezh wirion. Siwazh, n'eo ket lavarout re ne oa ken Emsav ar Yaouankiz mat un anv na mui, gant ur feachd pe zaou hag ur c'hamp ar bloaz. Ar re ac'hanomp oc'h embreger da vat labour An Comunn na h-Digridh, ha gwall nebaud e oamp, a oa nec'het gant an dale en arakaat war an dachenn-se; hag an dale e oa kaoz dezhañ, hep mar, ar re-nebaud en hor renkoù a ouie penaos em zibab gant ar gudenn. E gwir, e-pad bloavezhioù ne voe gant ar velestrerion gefridiet na skiant-prenet na gourdonadur arbennik ebet ouz al labour gant ar re yaouank, ken e teujomp da gavout e oa zet kemer hentoù drastidik.

Kaset e voe da Gembre gant An Comunn Gaidhealach da welout war ar bern penaos ez arc'hware an Urdd (Emsav Yaouankiz Gembre) hag un dezrevell klok aus va zro a gasis dre skrid da holl izili Gwazva ar Seveniñ. Kendastum a ris e berr e oa :

1^a- Renet an Urdd gant ur gwazva lenne, awenus, dezhañ ur verzhidigezh lemm eus stad an traoù er bed - etrevroadel an diavaezioù anezhi - e-lec'h hon hini digas ha diwar neuz.

2^a- Ur c'henskoazell dreist degaset gant ar skolioù kembreat ha darempredoù mat kenañ etre ar skolaerion hag ar renerion youlat arall.

3^a- Dre m'edo an Urdd un urzhiadur youlat dieub edo e stad da zegemer profoù digant ar gouarnamant - un damant a-bouez bras.

Da vodadeg vloaziek hollek An Comunn Gaidhealach e 1962 e voe kemeret an dezo e vije disammet An Comunn Gaidhealach eus melestrerezh ha kontrollerezh An Comunn na h-Digridh diwar neuze hag e vije fiziet e Gwazva ar Seveniñ reizhañ an traoù diouzh ret. Diwar se e voe savet ur Gwazva Adurzhañ evit darbar un emglev-skrid nevez d'An Comunn na h-Digridh.

Ar steuñv nevez a veze divizet ennañ ur Gwazva-Melestrañ, kannaduret ennañ ar Scottish Education Department, An Comunn Gaidhealach, an Highland Counties Education Authorities, ha Kefridiezh an Dieien; difezet e oa e labourje dre ar skolioù. Koulskoude kavet e voe gwell gant an Inverness Education Authority un tres pleustrekoc'h : renet e veze An Comunn na h-Digridh gant pep County Education Authority e diabarzh e ranndir dezhañ, dre e skolioù dezhañ ha gant e reizherion barrek, e skolaerion e-barzh kampoù bloaziek, dambaat gant Renerezh ar C'helenn en e ranndir. Diouzh an diviz e oa da vout

savet darn eus an dispign evit ar c'hampoù bloaziek gant An Comunn Gaidhealach diwar gef ar Memorial and Thanksgiving Fund. A-benn bremañ daou gamp diouzh ar raktres nevez oc'h ober berzh bras an Inverness a ginnig goanag en o dazont. E gwirionez ken stank e vez goulennet lec'h er c'hampoù bremañ ma kreder e vezo dav savel kampoù all evit dont a-benn eus ar goulennoù. Spi zo da zilec'h-iañ bep bloaz ar c'hampoù e toleadoù arall eus an Uheldirioù hag an Inizi.

O obererezh a c'hoarvez eus kentelioù gouezeleg, c'hoariva, gwidiñ, broaderezh keltiek, sonerezh, korollerezh, neuñvial, ha c'hoarioù. Spi zo e vezo kaset kannaded gant An Comunn na h-Digridh da gamp etrevroadel kembreat e Glanllyn ma'z omp bet pedet di.

Aes hen gouzout kalz traoù zo diouzh gred Renerezhioù ar C'helenn. A-benn bremañ ez eus en Inverness-shire (gouezeleger eo penn-rener ar C'helenn, Dr J. A. McLean, ha taer a-du gant an Comunn na h-Digridh) un enseller gouezeleger ha, nevez zo, eo bet anvet ur gouezeleger yaouank, Dr McDonald da Rener Kannaduret ar C'helenn gant Ross-shire. Un enseller gouezeleger zo bet dibabet ivez gant Ross-shire evit ar skolioù ouzhpenn daou gouezeleger all da Reizherion ar Yaouankiz. Trugarez da obererezh An Comunn eo bet lakat da vont en-dro un armod-steuñv da gelenn gouezeleg er skolioù kentañ derez e Glas'ho goude skol, hag a zo da zont lodenn e roll labour reol ar skolioù ma tiskouez ober berzh. Kenderc'hel a ra Inverness-shire da vont war-raok gant kelennerzh ar vugale dre ar gouezeleg, ha Ross-shire, daoust m'emañ c'hoazh ar steuñv-se an e benn-derou, e tizho buan hep mar. N'eus hetoù ganeomp nemet e ve bet graet bloavezhioù zo. Er bloaz-mañ e vezo kaset en-dro ur skol-hañv evit kelennerion an Inverness gant Jordanhall Training College da ziskouez an tuioù hag hentennoù da gelenn ar gouezeleg er skolioù.

Dindan baeronezh ar Saltire Society of Scotland eo bet savet ur genstrivadeg etre holl skolioù eilderezh-bihan Bro-Skos da zivizout ur raktres a-splet gant ar gouezeleg.

Warlene, evit ar wezh kentañ, e voe sevenet ur steuñv e gouezeleg holl gant ur c'hlas skolidi en ur skol vihan e Ross-shire gornog. Gonit a rejont unan eus an uhelañ goprou-dellid. Hentennoù nevez da gelenn ar gouezeleg, pergen er skolioù eilderezh-bihan ha dre vras ez eo ar re-se a gendalc'ho da annezañ ar gouezelegva. Er c'heñver-se emañ dzont ar yezh etre o daouarn. Un emzer a voe ne oa ket dav d'ar skolioù plediñ gant stad traoù ar bed, bremañ, avat, e komzomp e rezid diwar diorren da vevañ evel ma tleamp ober. Skolioù zo en Enez Lewis a genlabour da seveniñ steuñvoù gwazva an Dieien evit dasorc'h ar meazioù, da skouer gonit ognon-bleuñv. Ur skol all e Ross-shire e kenderc'h ar vugale enni traazoù stamm, warno broaderezhioù Enez Aran ha tresdennoù keltiek arall, ha gonit e reont arc'hant o werzhañ anezha, ken evito o-unan, ken evit o emsav yaouankiz.

Gant an hañviñ eo bet skoazellet bras arakaat an erzoù hag ar c'halvezerezh ha zoken hini ar yezh. Klask zo war an arz broadel ha bez eo ganeomp e c'hellomp pourchas un niver a dresadennoù keltiek dudius, alies a-rouestl ha, dre se, boemus. Dedennet e vez ar vugale gante, ha gant An Comunn e vez paeoniet en e vMod bloaziek ur genstrivadeg m'eo kresket bras an enskrivadurioù ennañ.

An hañverion a fell dezhe gouzout ster' an anvioù-lec'h, hag emañ ar studi anezhe o tont er c'hiz vras er skolioù an Uheldirioù. Deut eo da vat er vugale diwar ar maez muiec'h a fiziañs dezhe diwar ar studioù-se. Ha pa vez dizoloet gant unan bennak un degbuezhenñ bouezus en istor dremenet e glen, evel a c'hearvez a-wezhioù, bugel ar merer a vez dougetoc'h a se da c'houlenn gredus da vont e kevarzhe gant an Gaidheal, dezhañ da vout lodenneg e asked e glod.

Stad bras a zo ivez ganto o c'houzout ar gouezeleg; ar c'hiz vras eo bremañ bout barrek da gomz gouezeleg, hag, evel ma lavar ar c'hrennlavar gouezelek : "Spearr a bhi dith..." Gwell eo mont dibennet eget mont dic'hizet.

"Tha a chubhle gun tiagamh a tighim mun guairt" : Hep mar troet eo ar rod war he zroed a-grenn.

o

Komanant 12 niverenn 45 FF.
 Komanant d'ar Geriadur Istorel
 Hepken (4 niverenn) 15 FF.
 Komanant hep ar Geriadur Istorel (8 niverenn) 30 FF.

Rener : Dr. ETIENNE
Embanner : M. L. LEMOINE
Sekretour : M. P. CALVEZ, St-Didier, CHATEAUBOURG, I & V.

An arc'hant da M. G. ETIENNE, COP 16 093-13 Paris

Trede trimiziad 1965

Priz ar c'haier-mañ : 9,00 FF.
 15 shillings.

Moulerzh prevez Preder
 CPPP Ln 35.709
 Diskleriet hervez lezenn, Trade trimiziad 1965.

